

Diyarbakır Yahudileri

Rıfat N. Bali*

Türkiye'de yaşamış veya halen yaşamakta olan Yahudi cemaatleri arasında en az incelenmiş olanlardan biri de Diyarbakır cemaatidir. Türkiye'deki Yahudi cemaatleriyle ilgilenmiş olan tarihçiler ve araştırmacılar genellikle İstanbul, İzmir ve Trakya'daki cemaatleri incelemiş ve Anadolu cemaatlerini ihmal etmişlerdir. Bunun muhtemel iki nedeninden biri özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da yerleşik Yahudi cemaatlerine ulaşmanın zorlukları, diğeri de bu cemaatlerin Batı Anadolu, Trakya ve büyük liman şehirlerinde mevcut olan cemaatler kadar önemli nüfusa sahip olmamaları ve kayda değer önemde ticarî ve kültürel faaliyetlere de sahne olmamış olmalarıdır.

Yahudi araştırmacılar Diyarbakır dahil olmak üzere Güneydoğu Anadolu Yahudilerini genellikle Kürt Yahudileri olarak değerlendirmişler, onlara Kürt Yahudileri ile ilgili araştırmalarda yer vermişler ve Güneydoğu Anadolu'da yaşamış olan diğer Yahudi cemaatleri (örneğin Urfa, Siverek, Nusaybin, Mardin) ile birlikte incelemişlerdir¹.

Diyarbakır Yahudileri incelenmeye başlandığında karşı karşıya gelinen temel mesele konu ile ilgili kaynakların yetersizliğidir. Bu konuda kaynak teşkil edecek belgeler seyyahların bölgeye yapmış oldukları ziyaretlerin sonucunda kaleme almış oldukları seyahatnameler, devlet ve vilâyet salnameleri, İsrail'de Kürt Yahudileri ile ilgili yayımlanmış olan araştırmalar ve Alliance Israélite Universelle (bundan böyle Alyans diye anılacaktır) teşkilâtına bağlı öğretmenler ile yerel muhabirlerin Paris'teki Alyans merkezine göndermiş oldukları raporlardır².

Kürdistan'da³ yaşamış olan Yahudilerin ataları Hazreti Süleyman'ın ölümünden sonra güneyde Yehuda ve kuzeyde İsrail olarak ikiye bölünmüş olan krallıklardan İsrail krallığına ait Samiriye şehrinde tehcir edilmiş olan Yahudilerdi. Bunlara Babil döneminde Kral Nabukodonosor'un kuzeydeki Yehuda krallığını fethedip burada yaşayan Yahudileri tehcir etmesi üzerine burada yaşamış olan Yahudiler de eklendi. Bu iki grup önce Asur diyarına, daha sonra da Kürdistan'a yerleşen ilk Yahudiler oldular. Bu bölgede yaşamış olan Yahudilerin Aramîce konuşmaları ve konuşmuş oldukları Aramîcenin Talmud'u⁴ derlemiş olanların kullanmış oldukları Aramîce ile de aşağı yukarı aynı olması bu yerleşimcilerin Samiriye'den kovulanların soyundan geldiklerinin bir diğer kanıtıdır⁵. Yörede yaşamış olan Yahudilerin menşei hak-

* Araştırmacı, yazar

kindaki bu inanç Kürt Yahudilerinin sözlü geleneklerinde de yer etmiştir. Kürt Yahudileri arasında yaygın olan sözlü geleneğe göre Kürdistanlı Yahudiler Hazreti İşıya'nın "Aşur diyarında helâk olmak üzere olanlar" şeklinde atıfta bulunduğu⁶ ve "Hoşanın dokuzuncu yılında Aşur kralı Samirîveyi aldı ve İsraili Aşura sürdü ve onları Halahta, Gozan ırmağı olan Haborda, ve Medlerin şehirlerinde oturttu"⁷ şeklinde ifade ettiği Asur kralları tarafından İsrail ve Yahuda krallıklarından tehcir edilmiş olan Yahudilerin çocuklarıdır⁸.

SEYAHATNAMELERE GÖRE DİYARBAKIR YAHUDİLERİ

Diyarbakır'daki Yahudi varlığı yüzyıllar öncesine gitmektedir. Nitekim Başvekâlet Arşivi'nde mevcut olan on beşinci ve on altıncı yüzyıla ait icmal ve muassal kayıtları ile Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre 1518-1519 yıllarında Yahudilere ait 28 hane ve 3 mücerred (bekâr) kaydı gözüküyordu⁹.

Kürt Yahudilerinin geleneklerine göre Yahudilerin Asur ülkesinden sürgün edildikleri gündün beri Diyarbakır'da bir Yahudi cemaati mevcut oldu. Haham Yehuda Mizrahi'nin oğlu Al-Amadiyahlı haham Yakov'un Ninova'daki Yahudi cemaatine gönderdiği mektuba göre 17. yüzyıldan itibaren Diyarbakır'da Yahudi cemaati mevcuttu. 1834 yılında şehirde beş bin kişi yaşamakta ve aralarında "çok az sayıda" Yahudi bulunmaktaydı. 1835 yılında Diyarbakır sekiz bin hanelik bir vilâyet olup bu evlerin ellisi Yahudilere aitti. 1844 yılında Diyarbakır'a gelen Yahudi seyyah Efraim Neumark gördüklerini şöyle yazıyordu:

"Yaklaşık iki yüz kardeşimize rastladım, onların aralarında zengin insanlar da vardır. Lord Montefiore'yi¹⁰ sinagog inşa etmek için kendilerine para göndermesi konusunda ikna ettiler."

1848 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Yahudi seyyah Benyamin Haşeni şehrin ayrı bir kesiminde kendi aralarında yaşayan 250 Yahudi aile olduğunu gördü ve onlar hakkındaki gözlemlerini böyle nakletti:

"Çoğu dinimizi biliyor. Kutsal kitaplarımız ve peygamberlerimiz kalplerinde yer edinmiştir. Sinagoda mevcut olan küçük bir oda daima kapalı tutulmaktadır. Bu oda Yahudiler ve diğer dinlere mensup kişiler için kutsaldır. İnançlarına göre Hazreti

İlyas bu odada peygamberliğini ilân etmişti. Duvarla çevrili bu odada Aramice bir Tevrat yazması mevcuttur. Tevrat yılda bir kere Yom Kipur¹¹ gecesi yerinden alınıp bir masa üzerine konulur ve gün boyunca masanın üstünde kalır. Tanrı sözünden korkan herkes eğilip bu yazmayı öper. Bu yazmanın kâhin yazıcı Ezra tarafından yazıldığına inanılmaktadır¹². Bu Tevrat önce Mardin Yahudi cemaatinin muhafazası altında idi. Mardin Yahudileri birçok kere eşkiyaların hücumuna uğradıklarından bu kıymetli yazmanın eşkiyaların eline geçmemesi için muhafaza edilmek üzere Diyarbakır cemaatine emanet ettiler. Bir süre sonra Diyarbakır cemaati yazmayı asıl sahibi olan Mardin cemaatine iade etmekten vazgeçti. Aslında yazma eşkiyaların hücumuna uğrayıp Mardin'e kaçmış olan Nusaybin Yahudilerine aitti. Nusaybin'de çok eski başka yazmalar da mevcuttu ancak eşkiyaların saldırısına uğrayan Yahudiler kaçarlarken bunlar kayıplara karıştı. Kaçan Yahudiler bir tek bu yazmayı beraberlerinde götürdüler."

Geceyi Diyarbakır'da geçiren Benyamin Haşeni haham Yitzhak Mizrahi'nin evinde misafir kaldığını aktardı¹³.

Aynı yıllarda Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyah J. J. Benjamin haham olduğundan bu Tevrat yazmasını inceleyebilme imkânına sahip oldu. Yazma Hazreti İlyas'ın peygamberliğini ilân ettiği oda olduğuna inanılan odada saklı tutuluyordu. Benjamin yazmayı "çok güzel" olarak niteledi. Asurî karakterlerle çok kalın parşömen kâğıt üzerine kötü bir yazıyla yazıldığını, bazı bölümlerin okunaksız, bazılarının ise eksik ve tahrif edilmiş olduğunu farkettiler. Diyarbakır Yahudileri seyyah Benjamin'e de bu yazmanın kâhin yazıcı Ezra tarafından yazıldığını ve Mardin Yahudilerine ait olduğunu tekrarladılar. Eşkiyaların saldırısına uğrayan Nusaybin Yahudileri Mardin'e kaçtıkları sırada büyük ve ünlü Talmud âlimi haham Yehuda ben Betera'nın Nusaybin'de kurduğu Yeşivası'nda¹⁴ bulunan bu yazmayı da beraberlerinde götürdüklerini bir kez daha söylediler¹⁵.

1769 yılında Filistin'deki Yahudi yerleşimcilere bağış toplama amacıyla Diyarbakır'a gelen Safedli haham Nisim Moseri bu vilâyette yapmış olduğu bir halitsa¹⁶ törenini anlattı. Diyarbakırlı Sabetay Levi başka bir vilâyete gittiğinde karısı ile çocuklarını Di-

yarbakır'da bıraktı. Sabetay gittiği yerde hastalanınca karısını yanına çağırttı. Karısı gitmeden önce çeyizindeki elbiseleri, gümüşleri ve kocasının altınlarını Sabetay'ın ticari ilişkide bulunduğu arkadaşı Yitzhak ben Mordehay'a emanet etti. Sabetay öldüğünde geride dul bir eş ile yetişkin ve küçük çocuklar bıraktı. Haham Hayim Nisim Moseri oldukça zengin olan Sabetay Levi'nin dul eşi için bir halitsa töreni yaptı.

Diyarbakır'ı ziyaret etmiş olan her seyyah aynı zamanda Çermik'te bulunan Yahudi cemaatini de ziyaret etti. 1848 yılında Çermik'i ziyaret eden seyyah Benyamin Haşeni gördüklerini şöyle nakletti:

*"Sürekli eşkıyaların saldırısına uğrayan ve saldırı sonrasında soyulup soğana çevrilmiş bir halde kalan Yahudi kardeşlerimizden yüz aile fukaralık içinde ve zulüm altında yaşamaktadırlar. Kıyafetleri ve âdetleri Müslümanlarınkiler gibidir."*¹⁷

Yaklaşık aynı yıllarda Çermik'i ziyaret eden bir başka seyyah, haham J. J. Benjamin burada yüz ailelik bir Yahudi cemaatinin yaşamakta olduğunu ve Müslümanlarla aynı âdet ve kıyafetlere sahip olduklarını gördü. Cemaatin sürekli eşkıyaların hücumuna uğramasından ötürü içinde bulunduğu durum da oldukça kötü idi. Çermik'ten bir saat mesafede birçok sıcak su kaynağı olduğunu gören seyyah Benjamin yaptığı yolculuktan dolayı yorgun olduğundan beş para ücret karşılığında on gün boyunca şifalı sular da kaldı ve sıhhatine tamamıyla kavuştu¹⁸.

1838 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden bir rahip şehrin nüfusu hakkında şu gözlemlerde bulundu:

*"Şehrin yaklaşık iki bin yedi yüz ailelik bir nüfusu mevcut olup elde edebildiğim en güvenilir bilgilere göre bu ailelerin muhtelif din ve mezheplere göre dağılımı şöyledir: Bin beş yüz Müslüman, beş yüz Ermeni, üç yüz Yakubî (Süryani), yüz elli Ermeni katolik, yaklaşık yüz Keldani, elli Yahudi, yirmi beş Suriyeli katolik ve yirmi Rum aile."*¹⁹

1880 yılında Çermik'i ziyaret eden seyyah M. Edelman ise buradaki hayatı şöyle anlattı:

"Burada kardeşlerimizden yaklaşık üç yüz hane var. Birçoğu zengin ve önemli servete sahip büyük tüccarlardır. Şehrin ortasında şifalı olduğu söylenen ve sıcaklığı 80 dereceye ulaşan bir kükürtlü su kaynağı vardır."

1884 yılında Çermik'e gelen Efrayim Neimark burada otuz Yahudi yaşadığını gördü. 1888 yılında ise Çermik'te 250 Yahudi yaşıyordu.

Seyyah haham Peterman 1853 yılında Diyarbakır'a geldiğinde altmış Yahudi aile ve eski bir sinagog buldu. 1859 yılında yaklaşık "otuz fakir aile" mevcuttu. 1863 yılında Diyarbakır Yahudileri saldırıya uğradılar. Bunun üzerine aynı yılın Aralık ayında İstanbul'da bulunan Hahambaşı Yakir Geron'a mektup yazıp yardımını istediler. Yakir Geron sadrazam ile temasa geçerek gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Bunun üzerine sadrazam Van mutasarrıfına Diyarbakır'da yaşayan Yahudileri etkin bir şekilde korumasını emretti. 1874 yılında Diyarbakır'da çok şiddetli bir deprem meydana geldi. İki yüz hane tahrip oldu, birçok kişi öldü ve yaralandı. Yahudilerin de bu depremden zarar gördükleri şüphesizdir.

1877 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Yaakov Obermeier'in izlenimleri şöyle idi:

"Yahudi olup Arapça konuşan elli, altmış hane mevcuttur. Talmud Tora²⁰ mevcut değildir. Aralarında sadece iki kişi Shulhan Arukh²¹ kitabını biraz anlıyorlar. Biri haham ve hazan²² olan Yitzhak Yehuda diğeri ise şohet²³, kâtip ve çocukların hocası olan haham Eliyahu'dur. Diyarbakırlı Yahudilerin tümü fakirdirler. Aynı zamanda iyi kalpli olup birbirlerine yardım ederler. Evlerinde kalmak üzere gelen misafirler olunca çok sevinirler" Eski sinagogun duvarında 5426 (milâdî 1565) yılı yazılıdır²⁴. Bu sinagogda tomar halinde olmayıp, parşömen üzerine yazılmış bir Tevrat mevcut olup son sahifesinde yazımının 1130 yılında tamamlandığı yazılıdır. Ayrıca İbni Meymun'un²⁵ parşömen üzerine yazılmış Yad Ahazaka (Tanrı'nın Güçlü Eli) adlı el yazması da mevcuttur. Yazıldığı tarih 5145 (milâdî 1385)²⁶ olup üzerinde Mardin Yahudi cemaatine ithaf edildiği yazılıdır."

1888 yılında Diyarbakır'da 450 Yahudi, 1893 yılında ise 100 aile yaşıyordu. 1909 yılında Parhia Samah Tet adlı kişi Yahudi cemaatinin reisi idi. Kendisi siyonist liderlerden Nahum Sokolow'un²⁷ Litvanya'nın Vilna şehrinde yayımladığı *Ha'olam* gazetesine yolladığı ve gazetede basılan mektubunda Diyarbakır Yahudilerinin içinde buldukları kötü durumu acıklı bir şekilde dile getiriyordu²⁸.

Safedli Haham David D'Beth Hillel 1824-1832 yıl-

ları arasında Kudüs'ten yola çıkıp Arabistan, Kürdistan, Pers İmparatorluğu, Hindistan ve Madras'a kadar yapmış olduğu seyahat sonrasında izlenimlerini gezi rehberi türünden bir kitap olarak kaleme aldı ve bu eser Hindistan'ın Madras kentinde üç yüz nüsha gibi sınırlı bir sayıda basıldı. Beth Hillel 1825 yılında Güneydoğu Anadolu'ya geldi ve sırasıyla Fırat nehri kenarındaki yerleşimlere, Urfa, Çermik, Diyarbakır, Mardin ve Nusaybin'e uğradı²⁹. Beth Hillel seyahatnamesinde Çermik ve Diyarbakır'a yapmış olduğu ziyaretlerini şöyle anlattı:

"Urfa'dan dört günlük bir yolda olan Çermik'e gittim. Bütün yol dağlık olup çok az sayıda köy mevcuttur. Çermik etrafı birçok dağlarla çevrili küçük bir dağın meylinde inşa edilmiş küçük bir köydür. Evler kesme taşlardan inşa edilmiş olup sıra sıra sokaklardadır. Sokaklar ve çarşılar çok dardır. İklim çok soğuktur, suyu güzeldir. Hububat, meyve, sebze, balık, et, iyi şarap, tereyağı ve süt bol miktarda mevcut olup hepsi çok ucuza, neredeyse bedavaya elde edilmektedirler. Arapça konuşan yaklaşık kırk zengin Yahudi ailesi mevcuttur. Küçük bir sinagogları vardır. Çok az sayıda Nasranî (Hıristiyan) mevcuttur. Yaklaşık iki bin Müslüman ailesi var. Vali Gurdi adında bir Ammonit³⁰ olup Kürtçe konuşmaktadır. Para, ağırlık ve ölçü birimleri Urfa'daki birimler gibidir. Çermik'den iki günlük mesafede bulunan Diyarbakır'a gittim. Yol dağlık idi, az sayıda köyü ancak çok güzel suyu vardı. Diyarbakır çok geniş bir şehir

Yusuf Cilo (solda) ağabeyi Salih Yehuda ile (18 Kasım 1951).

olup kesme taşlardan yapılmış sağlam bir surla çevrilidir. Müslüman olmayan her yabancı şehrin kapısından içeri girerken üç kuruş ödemek zorundadır. Evler kesme taşlardan inşa edilmişlerdir. Güzel sokakları ve çarşıları vardır. Seyyahlar için de birçok han mevcuttur. Şehir Bağdat, Halep, İstanbul ve Ermenistan arasında yer aldığından burada her türlü eşya ve mal bulunmaktadır. Uygun fiyatlı her türlü gıda maddesi vardır, güzel suya ve Polonya gibi soğuk bir iklime sahiptir. Burada yaklaşık kırk Yahudi ailesi yaşamaktadır. Çok eski bir sinagoga sahiptirler. Sinagogda yedi veya sekiz yüzyıllık eski yazmalar mevcuttur. Bu yazmaları inceledim, onları bizim yazmalara eşdeğer buldum. Diyarbakırlı Yahudiler bu şehrin Tevrat'ta bahsi geçen Kalne şehri olduğunu söylemektedirler³¹. Burada yaklaşık üç bin Nasranî (Hıristiyan) ailesi mevcut olup çoğunluğu Amalekit³² veya Ermenistan çok yakın olduğu için Ermenidirler. Lisan esas olarak Türkçedir ancak bazıları Kürtçe konuşmaktadırlar. Para, ağırlık, ölçü birimleri ve gümrük bedelleri Halep'tekiler gibidir. Şehrin Valisi bir paşa olup şehrin etrafında bulunan tüm Kürt köylerine Valilik yapmaktadır. Şehrin öte yanında Mardin'e doğru Dicle nehri akmaktadır. Nehrin üzerinde kesme taştan yapılmış bir köprü mevcuttur."³³

1880 yılının Aralık ayında İstanbul'a gelen ve zamanın Dünya Sağlık Örgütü'nün görevlisi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok vilâyetinde otuz yıl süreyle karantina hekimi olarak görev yapan Alman hekim Lamec Saad'ın Diyarbakır'ı ziyaretinden sonra

370

kaleme aldığı izlenimlerinin şehrin nüfusu ile ilgili olan kısmı şöyledir:

“Şehrin 30 bini bulan nüfusu çok farklı millet ve dinlerden meydana gelmektedir; şehirde yaklaşık 10 bin Müslümana karşın, 8700 Gregoryen Ermeni, 2 bin Suriyeli (Süryani) Yakubî, 1600 Keldanî, 1200 Katolik Ermeni, 1000 Protestan, 500 Suriyeli (Süryani) Katolik, 300 Ortodoks Rum ve 1500 Katolik Rum yaşamaktadır. Bu cemaatlerden her biri kendi ibadethanesine ve okuluna sahiptir; hatta Gregoryen Ermeniler iki kiliseye sahip bulunmaktadırlar. Şehrin ticareti tamamıyla Hıristiyanların elindedir; sanayi ve ticarete önemli konumlara sahiptirler; büyük bir kısmı toprak sahibidir ya da en azından hali vakti yerindedir. Bazı kesintilerle de olsa yaklaşık iki yüzyıldır Diyarbakır’da Kapusen misyonerliği bulunmaktadır; özellikle son yıllarda bu misyonerliğin faaliyetleri gittikçe önem kazanmaktadır; misyonerliğin erkek okulunda Fransızca, Arapça ve Türkçe öğretilmektedir; yanı sıra beş Fransız rahibesinin görev yaptığı bir kız okulları vardır. Amerika’dan düzenli aralıklarla şehre metodist misyonerler gelmektedir. Şehirdeki Müslüman nüfus ise günden güne azalmaktadır; şehirde görev yapan memurlar ve birkaç büyük toprak sahibi dışındaki Müslümanların çoğu yoksuldur ve şehirde katırcılık, bahçıvanlık, eskicilik, hamallık ve genellikle Müslümanların yanında nadiren de Hıristiyanların yanında hizmetkârlık yapmaktadırlar; şehrin sanayisinde sahip oldukları tek alan leblebiciliktir; bu mesleklerin dışında birkaç Müslüman lüle yapımcılığı ve eyercilikle geçinmekte; bir kişi de terzilikle uğraşmaktadır. Diyarbakır’da yaşayan Müslümanlar 28 camiye ve 32 mescide, bir askerî okula, bir kız okuluna, 35 sıbyan okuluna, 7 kütüphaneye ve 5 tekkeye sahiptirler. Şehirde de yaklaşık 80 aile olarak yaşayan Yahudiler de yoksulluk sınırındadır ve genellikle yaptıkları iş bakkallık ve çerçiliktir. Kırsal kesimde yaşayanlarsa çoğunlukla Kürtlerdir.”³⁴

ALYANS TEŞKİLÂTİNİN HABER

BÜLTENLERİNDE DİYARBAKIR YAHUDİLERİ

Alyans teşkilâtının haber bültenleri de Yahudi cemaatleri açısından değerli birer haber kaynağıdır. Bu bültenlere bakıldığında, Diyarbakır Yahudileri ile ilgili haberlerin genellikle cemaatin maruz kaldığı

haksızlıklar için Alyans’ın İstanbul’da bulunan yerel merkez heyeti vasıtasıyla Paris’de bulunan Alyans genel merkezinden Osmanlı mercileri nezdinde müdahalede bulunulması için yapılmış olan talepler olduğu dikkati çeker. Alyans 1860 yılında kurulmuş olduğundan bu tür haberlere ancak bu tarihten sonra rastlanmakta olup bunların bir bölümü şöyledir:

“5 Şubat 1868 tarihli toplantı – İstanbul Merkez Heyeti Diyarbakır ve Erbil cemaatlerinin şikâyetleri konusunda Osmanlı hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuştur.”³⁵

Çermik’teki resmî makamların Çermik Yahudi cemaatine ait iki yüz yıllık sinagoga el koyup Yahudilerin ibadet kilmalarını yasaklamaları üzerine Çermik hahamı, Hahambaşı Yakir Geron’a yolladığı telgrafta bu durumdan şikâyet edip Diyarbakır Valisi’ne gerekli ikazda bulunulmasını talep etti. Bunun üzerine Hahambaşı Hariciye Nezaretî’ne 14 Temmuz 1873 tarihinde yolladığı taktirde sinagogun ibadete açılması için nezaretin Diyarbakır Valisi nezdinde müdahalede bulunmasını rica etti³⁶. Ancak 1873 yılının Ekim ayına ait bir Alyans bülteninde meselenin bu takrire rağmen bir çözüme kavuşmadığı görüldü:

“Ekim 1873 – Bağdat Alyans okulu müdürü Mös-yö Garat Diyarbakır Yahudi halkının Kürtlerden gördüğü eziyetleri ve yerel makamların isyan ettirici haksızlıklarını Paris merkez heyetine bildirmektedir. Diyarbakır’ın Müslüman halkı içinde bulunduğu cehalet ve taassup yüzünden Yahudileri hor görmektedir. Bu nedenle onlara hakaret etmekte ve bazen de tacizde bulunmaktan aşağı kalmamaktadır. Bu zavallı Yahudiler resmî makamlar nezdinde şikâyette bulduklarında şikâyetleri sonuçsuz kalmakta hatta bazen şikâyette buldukları şahıslar resmî makamların nezdinde onları suçlu duruma sokmayı başarmaktadırlar. Çermik’teki Yahudilere de daha iyi davranılmamaktadır. Bunların maruz kaldıkları sıkıntılar için şu olay bir fikir verebilir. Çermik’teki sinagogun tamire ihtiyacı olduğundan cemaat bu tamirati yaptı. Tamirat için önceden izin alınmadığını bahane eden zabtıyyeler aniden gelip sinagogu kapatıp anahtarları beraberlerinde götürdüler. Böyle bir mesele sinagogun aylar boyunca kapalı kalması için yeterlidir. Bu mesele cemaatten para koparılanaya kadar sürer. Çermik Yahudilerinin ileri gelenleri paşa nezdinde gerekli girişimlerde

bulundular. İhtilaf uzun zamandır sürmekteydi ve henüz bir neticeye bağlanmamıştı. Mösyö Garat ile 24 saat birlikte olan Çermik cemaatinin ileri gelenleri sıkıntılarını en acıklı bir dille kendisine naklettiler. Alyans'ın saray nezdinde müdahalede bulunacağını ümit etmekte. Paris Merkez Heyeti İstanbul merkez heyetinden bu meseleyle meşgul olmasını talep ediyor.”³⁷

Yusuf Güzel (sağda) annesi Azize ve kardeşleri Yuda ve İlyas ile.

çare bulunmasını istemekte; 2) Gene sadrazamın 6 Ekim tarihini taşıyan ve Diyarbakır Valisi'ne yolladığı diğer bir mektupta sadrazam Vali'den bu şehirde yaşayan Yahudilerin şikâyetleri konusunda açıklama talep etmekte. Yahudi mahallesindeki sıkıntısının sebeplerini ve mezarlıklarına yapılan saldırının sebeplerini sormakta ve Yahudiler lehine hemen müdahalede bulunmasını talep etmekte; 3) Ökümenik Patrik Antakya patriğine yolladığı

Yusuf Güzel'in annesi Azize, ağabeyinin karısı Azize Acemi ve Sara Davuthay.

“27 Aralık 1873 günkü toplantı – İstanbul'dan Mösyö Veneziani Diyarbakır Yahudileri için yapmış olduğu teşebbüslerin ve elde ettiği sonuçların raporunu vermekte: 1) Sadrazam, Maliye Nazırı'na hitaben yolladığı 11 Şaban (3 Ekim) tarihli mektubunda Diyarbakır Yahudilerinin kendilerinden alınan vergiler konusunda olan şikâyetlerini nakletmekte ve bu şikâyetlere en kısa zamanda bir

mektupta Ortodoks Hıristiyanların Diyarbakır Yahudilerine karşı herhangi hasmane bir davranışta bulunmamaları için Antalya Patriği'nin konuyla ilgilenip tüm nüfuzunu kullanmasını rica etmekte; 4) Ermeni Gregoryen Patriki'nin Diyarbakır Ermeni piskoposuna yolladığı benzeri bir mektupta piskoposun Yahudiler ile huzurlu bir ilişki sürdürmeleri konusunda kendi cemaatine telkinde bulunma-

sı için ricada bulunmakta³⁸. Mösyo Veneziani bu tedbirlerin zihinleri sakinleştirip en azından bir süre için Diyarbakır Yahudilerinin içinde buldukları istikrarsız durumu sükûnete kavuşturacağını ümit etmektedir. Mamefih gelecek için bir teminat olması amacıyla Saray'dan Diyarbakır Valisi'ne bir mektup gönderilmesini, bu mektupta bugüne kadar hiçbir Yahudinin Diyarbakır vilâyet meclisinde yer almadığı haberinin doğru olup olmadığını sormasını, bundan sonra bir Yahudinin meclise dahil edilmesini resmî olarak talep etmesini istedi ve buna da olumlu cevap elde etti. Bu konuyla ilgili tüm belgeler Mösyo Veneziani tarafından bir süreden beri İstanbul'da bulunan Diyarbakırlı bir Yahudiye elden teslim edildi.”³⁹

Alyans'ın bu raporunda dile getirilen Diyarbakır vilâyet meclisinde hiçbir Yahudinin yer almaması şikâyeti varit olup Hahambaşı Yakir Geron da Hariciye Nazırı'na 17 Kasım 1873 tarihinde yolladığı bir takrirden Diyarbakır Valisi'nden bu durumu düzeltip vilâyet meclisinde bir Yahudiye yer verilmesi için müdahalede bulunmasını rica ettiği görüldü⁴⁰.

Yahudi kadınlar küçük su birikintilerinde tevila⁴¹ yaparlarken rahatsız edilmeleri üzerine Dicle nehrinin kıyısına gidip burada yıkanmaya çalıştılar. Kendilerine burada da tacizde bulunulmaya devam edilmesi yüzünden bazı kadınlar ihtida etmek zorunda kaldılar. Bu şikâyetler yıllar boyunca yapıyordu. Bu nedenle de Hahambaşı Yakir Geron tevila yapan Yahudi kadınların Yahudi olmayan kadınlar tarafından rahatsız

edilmeleri ve hakarete uğramaları nedeniyle 5 Eylül 1872 tarihinde Hariciye Nezaretine bir takrir verip nezaretten Diyarbakır Valisi'ne mektup yazılıp gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Hariciye Nazırı'nın Diyarbakır Valisi'nden duruma müdahale etmesini talep etmesi aksi tesir yarattı. Vali böyle bir şeyin meydana gelmediğini ileri sürüp bu müdahaleye kızdı. Yahudi mahallesine içme suyu taşıyan boruları tahrip etti ve mahalleyi susuz bıraktı. Bunun üzerine Hahambaşı bir

kere daha Hariciye Nezaretine yeni bir takrir yazılıp tekrar Vali nezdinde müdahalede bulunmasını rica etti⁴².

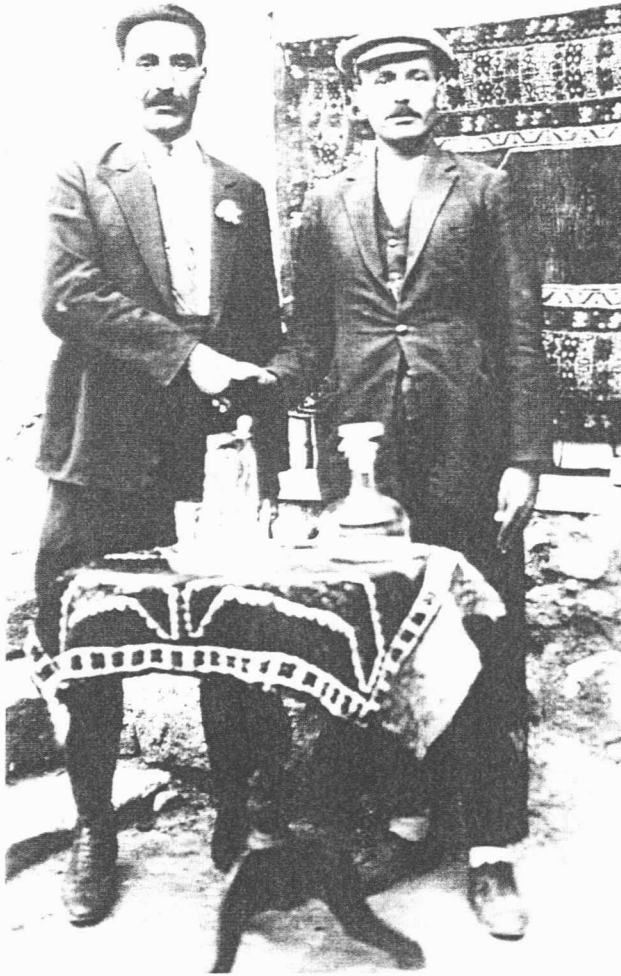
Ancak bu müdahaleler, Alyans'ın 1875 yılına ait bir bülteninden de görüleceği gibi, bir netice vermedi ve şikâyetler devam etti.

“1875'in ilk yarıyılı – Diyarbakır Yahudilerinin durumlarının iyileştirilmesi için gayret sarfedildi. Bu konuda Alyans heyetine şu rapor geldi:

“Sık sık bir Yahudi vefat edip mezarlığa defnedilmesinin ertesi günü ceset mezarından çıkarılmış ve kafası kesilmiş bir halde bulunmakta ve buna sık sık rastlanmaktadır. Türkler kesik kelleleri nehre atmakta, kellesi kesilmiş cesetler mezarlıkta açık bir vaziyette ortada kalmakta ve çürümeye başlamaktadırlar. Kabirler tamamen

tahrip edilmekte, mezar taşları vilâyet ileri gelenlerinin evlerinin inşaatlarında kullanılmaktadır.

“Diyarbakır halkının tamamı iki yıl boyunca yaklaşık sekiz fersah uzaklıkta olan bir kaynaktan şehre su getirmek için yapılan kanal inşaatında çalıştı. Kanal inşaatı sona erdikten sonra Yahudiler hariç halkın tamamı suyu bedava kullanma hakkına sahip oldu. Yahudilerin mahallesi kanal-

Yusuf Güzel'in babası Mir Hardun (sağda).

dan çok uzakta olup suyu da çok pahalı bir bedel karşılığında kullanabilmekteler.

Sinagogun bir çeşmesi vardı ancak on beş yıl önce Türkler çeşmeyi tahrip ettiler. Sultan Murad tarafından kendilerine verilen bir fermana dayanarak Yahudiler çeşmenin tekrar inşa edilmesi için izin istediler. Ancak bu ferman Vali'nin makamında kayboldu. Vali böyle bir fermanı hiçbir zaman görmediğini ileri sürmekte.

Şehirden bir saatlik bir yolda bir su birikintisi var. Yahudi kadınlar oraya tevila için gittiklerinde diğer kadınlar elbiselerini çalmakta ve onlara hor davranmaktalar.

Yahudilere yüklenen işler arasında en ağırı dört yıldan beri Yahudi dinî bayramları dahil olmak üzere her gün çalıştıkları demiryolu inşaatıdır. Cemaatin hiçbir mensubu bu inşaat işinde çalışmaktan muaf tutulmuyor ancak günde kırk frank ödediği takdirde muaf tutulmakta. Yahudiler Yom Kipur günü çalışmalarından muaf olabilmek için resmî makamlar nezdinde girişimlerde bulundular. Bunun sonunda Saray'dan gelen bir emirle sadece Yom Kipur günü kendilerine istirahat etme hakkı tanındı. Diyarbakır'dan sekiz fersah ötede Çermik adlı bir köy var. Bu köyde yaklaşık altmış Yahudi ailesi oturmaktadır. Bu aileler büyük fedakârlıklarda bulunup mücevherlerini satarak harap halde olan eski bir sinagogu tekrar tamir edip ibadet kılmır hale getirdiler. İnşaat biter bitmez resmî makamlar Yahudilerin böyle güzel bir sinagoga sahip olma hakları olmadığını söyleyerek sinagogu yıktılar. Çermik'te yaygın olan bir batıl inanç nedeniyle Müslümanların sokakta yürüyen bir Yahudinin sakalını yolup yoldukları kılları ateş düşürücü ilaç olarak kullanmalarına sık sık rastlanmakta. Diyarbakır ve Çermik Yahudileri kendilerine İbrani-ceyi ve Tevrat'ı öğretecek bir hahama sahip olacak maddî imkânlarla sahip değiller."⁴³

"Ekim 1875 – Diyarbakır'da yaşayan bir Fransızın verdiği bilgilere göre Diyarbakır Yahudilerinin durumu şöyle:

Vilâyetin idaresinde hiçbir Yahudi mevcut değildir ancak belediye meclisinde haham İshak ibn Yehuda Kohen adlı bir Yahudi mevcuttur; ancak diğer meclis üyelerinin aksine kendisine hiçbir ücret ödenmemekte ve mecliste sadece şeklen yer almaktadır.

Osmanlı hükümeti Yahudileri fevkalade veya keyfî hiçbir vergiye tâbi tutmamaktadır. Çalışmaya zorunlu oldukları gün sayısı vilâyetin yol inşaatlarında çalışan Hıristiyan ve Müslümanların çalıştıkları gün sayısı ile tamamıyla aynıdır. Ayrıca para karşılığında bir işçiyi kendileri yerine çalıştırmaları ve böylece bu işlerden kendilerini muaf tutmaları da mümkündür.

Yahudi mezarlığına defnedilen cenazelerin Müslümanlar tarafından gömüldükleri mezarlardan çıkarıldıkları, kellelerinin kesildiği, kelleleri kesik cesetlerin açık havada çürümeye bırakıldıkları ve bu durumun farkında olan resmî makamların da bu vaziyet karşısında seyirci kaldıkları tamamıyla doğrudur. Diyarbakır halkı çok eski yıllardan beri kuraklık olduğu zamanlarda yağmur elde etmek için muhakkak bir Yahudinin kellesini nehre atmak gerektiğine inanmış olduğundan bu olaylar meydana gelmektedir.

Yahudiler bugün kaybolmuş ve 150 yıl önce kendilerine verilmiş olan bir fermanı kanıt olarak göstererek şehirde mevcut olan tek kanaldan su alamadıklarından şikâyet etmekte. Diyarbakır halkının tamamı evlerine su temin etmek için bedel ödemekte ve bu bedeller su mültezimi tarafından tahsil edilmektedir. Tamamen özel şahsa ait olan bu meselede hükümetin bir dahli yoktur. Dahası Yahudi Mahallesi'nin bitiminde bir çeşme mevcuttur. Fransız fahri konsolos yardımcısı Mösyö Honoré Pons dışında Avrupalı güçlerinin hiçbirinin Diyarbakır'da temsilcisi yoktur. Diyarbakır'ın İngiliz Konsolosu Erzurum'da oturmaktadır.

Diyarbakır Yahudi cemaati, neredeyse tamamı sefalet içinde bulunan, altmış aileden müteşekkildir. En zengini altı-yedi yüz mecdiyelik bir servete sahiptir. Yahudilerin ödedikleri yıllık vergiler on bin kuruşu geçmez ve aralarından sadece 170'i vergiye tâbidirler. Aralarında pek azı okuma yazma bilir, hiçbir okul yoktur, kitaplar eksiktir."⁴⁴

"Mayıs 1876 – Diyarbakır telgraf istasyonunun şefi Mösyö Appolinaire Pisani Diyarbakır'da bir Alyans okulunun kurulmasını teklif etmekte. Kendisi Diyarbakır Yahudilerinin içinde buldukları cehaletten ve sefaletten kurtulmaları için böyle bir okulun çok faydalı olacağına inanmaktadır. Yılda üç bin franklık bir bütçenin yeterli olduğunu söy-

luyor. Bu okulu yönetmek için Bağdat Alyans okulundan mezun bir genç yeterlidir. Bu gence yılda 1.200 frank ücret ödenebilir. Ayrıca İbranice öğretmeni için yılda 500 frank, Arapça öğretmeni için 600 frank, kira için 200 frank ve diğer muhtelif masraflar için 500 frank gerekecektir.”⁴⁵

“Kasım 1876 – Diyarbakır Yahudi cemaati Mösyö Appolinaire Pisani vasıtasıyla Alyans'a başvurup tüm masrafları Alyans tarafından karşılanmak üzere bu şehirde bir okul kurulmasını talep etmişti. Bu talep ilke olarak kabul görmüş, ancak öğretmen yokluğundan uygulamaya konulamamıştı. Bugün Mösyö Pisani Alyans heyetine Diyarbakır'da yaşayan gerekli kabiliyete ve eğitime sahip olduğunu sandığı ve okulun öğretmenliğine talip olan bir genç hakkında bilgi yollamaktadır. Bu genç 21 yaşında Fathalla Kauriz adında Katolik bir Süryanidir. Kendisi Diyarbakır'ın çok saygın bir ailesine mensup olup eğitimini Lübnan dağındaki Rahip Okulu'nda yapmıştır. Mösyö Pisani onu kısa bir imtihana tâbi tuttu. İmtihan sonunda kendisinin yeterli tarih, coğrafya, matematik ve fizik bilgilerine sahip olduğu anlaşıldı. Ayrıca Fransızca ve Arapça bilmektedir. Kendisine verilecek ücret ayda 100 frank olacaktır. İbranice eğitimi yerel bir haham tarafından verilecektir. Mösyö Pisani Paris'teki merkezden gerekli talimatları aldıktan sonra gerekeni yapacaktır.”⁴⁶

“Şubat 1877 – Mösyö Appolinaire Pisani Diyarbakır'da bir okulun kurulması için daha önce vermiş olduğu bilgileri tamamlamakta. Bu saygıdeğer muhabirimiz Mişel Kauriz adında 21 yaşında saygın bir aileye mensup bir öğretmen adayı buldu. Aylık ücret 60 frank olacak ve Arapça ve Fransızca öğretecektir. Alyans'ın muhtemel malî desteğini teşkil edecek olan 1.200 frank ise İbranice öğretmenine hasredilecektir. Paris'deki merkez, okul kitapları ve okul eşyalarını da temin etmelidir. Merkez bu bilgileri Londra'daki Anglo-Jewish Association'a (İngiliz Yahudi Birliği) aktarmış olup bu cemiyetin kararını beklemektedir.”⁴⁷

Alyans'ın Anglo-Jewish Association'a yolladığı bu raporlar üzerine Anglo-Jewish Association bir karara varmadan önce Diyarbakır'da yaşayan Yahudiler hakkında biraz daha istatistikî bilgiler temin edilmesine karar verdi⁴⁸.

“1880 – Bu yılın başında Anadolu'da müthiş bir açlık baş gösterdi. Şubat ayından itibaren Paris'deki merkez, bu bölgedeki Yahudilerden umutsuz yardım istekleriyle karşı karşıya kaldı. Merkez bu şartlar altında bazı hayırsever kişilere başvurdu ve onların destekleri sayesinde açlık tehlikesi ile karşı karşıya bulunan zavallı dindaşlarımıza şu yardımları yollayabildi:

Bağdat (30 000 Yahudi)	24 500
	kişilik yardım
Halep (5000 Yahudi) ve çevresi	9 000
Halep'in Yahudi olmayan halkı için	500
Diyarbakır	2 500
Musul (1000 Yahudi)	10 000 ⁴⁹

“1889-1890 yıllık rapor – Geçen yaz Alyans, Anglo-Jewish Association'ın dikkatini ihtida etmiş bir Yahudinin Diyarbakır Yahudilerine yapmakta olduğu eziyetler konusuna çekmiş ve İngiltere Hariciye Vekâleti nezdinde müdahalede bulunmasını istemişti. Rahip A. Löwy'nin İstanbul'da bulunmasından istifade ederek meseleyi kendisine naklettik. Kendisi de meseleyi gayriresmi bir şekilde Saray'a ve İngiltere Büyükelçisi'ne aktardı. Anglo-Jewish Association gerekli tedbirlerin alındığını memnuniyetle öğrenmiş bulunuyor.”⁵⁰

Yafa Tarım Okulu eski müdürü Jozef Niego⁵¹ 1906 yılında Jewish Colonization Association⁵² görevlisi olarak Fırat nehrinin geçtiği Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni dolaştı. Alyans'ın talebi üzerine de Urfa, Diyarbakır, Siverek, Zaho ve Cizre'yi ziyaret ettikten sonra Alyans'ın merkezine yolladığı raporda Diyarbakır Yahudi cemaati ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler nakletti:

“Bu bölgedeki dindaşlarımızın durumunu iyice anlayabilmek için bu bölgenin içinde bulunduğu genel duruma bir göz atmak gerekir. Musul ve Diyarbakır bölgenin vilâyetleridir. Bu bölgede idarî teşkilât bozuk, bağımsızlık ve mal ve can emniyeti mevcut değildir. Kürt kavgacı, savaşı, her şeyden önce hürriyetini, bağımsızlığını seven biridir. Kürt halkı baştan aşağı silahlı ve sürekli savaşan bir halktır. Kürt halkı birbirleriyle mücadele eden aşiret ve kabilelere bölünmüş haldeler. Osmanlı devleti ile köylüler arasındaki araçlar olan ve bütün vergileri tahsil eden ağalarına körü körüne boyun

eğerler. Her kabilenin, her köyün kendi ağası vardır. Çoğu zaman bir ağa birçok köye ve kabileye ağalık yapar. Bu ücra yerlerde arazi kadastrosu yoktur. Mülkiyet yoktur. Arazi ağaların malı olup ağalar köylüleri çalıştırlar. Devlet gücü yettiği zaman vergi tahsil eder. Bu verginin hiçbir kıstası yoktur. Ağalar ile resmî erkân arasında dostane bir şekilde tespit edilen bir bedeldir. Ağalar köylüden tüm vergileri tahsil eder ancak hazineye sadece istedikleri miktarı verirler. Tahsil etmiş oldukları verginin büyük bir kısmını kendilerine saklarlar. (...)

Bütün bu huzursuz halka hâkim olmak için hükümet otuz yıl kadar önce âsilerin bütün elebaşlarını ikna ederek veya kandırarak İstanbul'a getirtmişti. Ancak Ermeni olaylarından sonra bölge eski haline döndü, tekrar birçok yıl geriye gitti. Ermeni isyanını bastırmak için hükümet bütün Kürt köylülerinin silahlanmalarına izin verdi. (...) Hıristiyanlar hırpalanıyorlar ise, Asurîler Fransa'nın himayesine rağmen eziyet görüyorlarsa, Müslümanların kendileri bile sürekli tetikte olup yağma ve soygunlardan şikâyet ediyorlarsa dindaşlarımız için ne demeli? Onların hiçbir önemleri yoktur. Onlar fakir olup halk tarafından tenezzül edilmemekte ve aşağı görülmediklerdir. Kürtler Yahudilere karşı Perslere karşı besledikleri aynı hisleri beslemekteler. Birçok kişi bana Pers İmparatorluğu'nda yolların bu bölgeye göre çok daha emniyetli olup orada yaşayan Yahudilerin durumlarının da bölgede yaşayanlara göre çok daha iyi olduğunu söyledi. Diyarbakır ve Musul vilâyetlerindeki Yahudiler halktan ayrı, sefil ve aşağılanmış bir vaziyette sıkıntı, yokluk içinde yaşamaktalar, kıt kanaat geçinmekte. Aralarından biri birkaç kuruş tasarruf etmeyi başarırsa parasını saklaması lâzım, huzur istiyorsa bir ağanın himayesi altına girmesi lâzım. Diyarbakır Yahudi cemaati 122 aile ve 505 kişiden müteşekkildir. Bunların dağılımı şöyledir:

Hükümetin resmî kayıtlarında	
mevcut olan 91 aile	357 kişi
Kayıtlarda mevcut olmayan 6 aile	23 kişi
Nusaybin, Siverek, Zaho ve Cizre'den gelmiş olan 25 aile	125 kişi
Toplam	505 kişi

Hepsi fakir, sefil olup Dicle nehrinin yanında, şeh-

rin ayrı bir mahallesinde yaşamaktadırlar. Aralarında en zengin olanlar dört kişi olup, her birinin bin-iki bin Fransız Frangı civarında bir paraya tekabül eden servetleri vardır. Cemaatin diğer bütün mensupları en karanlık bir sefillik içinde bulunmaktadırlar. Bazılarının bir oda, bir avlu ve bir taraçadan müteşekkil küçük evleri vardır, bunların değeri de yüz franktır. En güzel ev üç odalı olup değeri sekiz yüz franktır. Diyarbakır Yahudilerinin çoğu eskiden işportacı (çerçi) olup yakınlardaki köylere gidip ticaret yapıyorlardı ancak bu meslek yavaş yavaş kaybolmaktadır. Bölgede olan karışıklıklar yüzünden artık çevredeki köylere gitmekten çekiniyorlar. Köylülerin kendileri de tarımla meşgul değillerdi. Yahudiler hiçbir meslek icra etmiyorlar. Yahudilerin evlerde konuştukları lisan Arapça olup meslekleri gereği sürekli çarşıda bulunan erkekler Türkçe, Ermenice ve Kürtçe bilmekte-dirler. Yahudi kadınlar yüzlerini örtmekte ve kocaları ile birlikte yemek yememekteler. Tamamen ayrı bir hayat sürmekte. Sadece yıkanmaya gitmek için evlerinden çıkıyorlar. Çarşıya hiç gitmezler. Cemaatin sahip olduğu sinagog her türlü vergiden muaf olup üç bölümden müteşekkildir. Hasırlar üzerine oturulup dua edilen kapalı büyük bir oda, genellikle yazın yapılan ibadetlerde kullanılan bir avlu ve Talmud Tora şeklinde kullanılıp çocuklara din eğitimi verilen bir eyvân. Bu çocuklara öğretilenler çok az şeylerdir. Diyarbakır Yahudilerinin çoğu zaten okuma yazma bilmezler. Dua sırasında hazanın dediklerine "amen" demekle ve vücutlarını sürekli arkadan öne sallamakla yetinirler. Sinagogun duvarının üzerinde isimler hak edilmiş üç tane taş vardır. İki taşın üzerinde cemaate hizmette bulunmuş iki "gabay"ın⁵³ adları, üçüncü taşın üzerinde de sinagogun tamiri için cemaate yüz sterlin bağışta bulunmuş Sör Moses Montefiore'nin adı bulunmaktadır. Her sabah ve her akşam düzenli olarak sinagogda toplanılmaktadır. Dindaşlarımızın bütün acılara ve zulümlere rağmen dinlerine ne kadar bağlı olduklarını ve dinin bütün gereklerini nasıl yerine getirdiklerini görmek harikulâde bir şey. Dindaşlarımız ödemek zorunda oldukları vergiden özellikle şikâyet etmekte. Önce bir yaşından itibaren bütün erkekler için ödenmesi gereken yarım mecediye tutarında bedel-i askerî var. Sonra yılda on iki buçuk kuruş tutarında yol parası var. Sonra

20-70 yaş arasındaki erkeklerden tahsil edilen yıllık otuz sekiz kuruş tutarındaki şahsiyye vergisi var. Nihayet yapılan ticaretin önemine göre ödenen yıllık 15 - 50 kuruş arasındaki temettü vergisi var. Dolayısıyla dört erkek çocuğuna sahip bir aile reisi yılda 70 - 80 frank civarında vergi ödemek zorundadır. Bu, hayatını zor kazanan fakir bir kişi için korkunç bir rakamdır. Bana "imkânlarımız müsaade ederse memnuniyetle bunları öderiz ancak gelirimiz her gün azalmakta ve iki yakamızı bir araya zor getirmekteyiz" diyorlar. Cemaat her yıl kendisine yüklenen vergilerden kurtulamamaktadır. Hükümete birikmiş vergi borçları çoktur. Alyans'ın merkezi bu şehirde bir okul kurmaya karar verir ise seksen öğrenciden fazlasını bulamayacaktır. Karma bir okul yapmayı kabul eder ise kızlı erkekli 150 öğrenciye sahip olacaktır, ancak cemaat son derece fakir olduğundan tüm masrafların Alyans tarafından karşılanması gerekecektir. Cemaat o kadar fakir ki aynı zamanda Talmud Tora'nın hahamlığını da üstlenmiş olan hahama ödenmesine söz verilmiş olan yıllık 120 frank tutarındaki ücretin tamamını ödeyememektedir. Bir okul açmak için Yahudi Mahallesi'nde ev bile bulunamayacaktır. Bundan dolayı okulun inşa edilmesine karar verilecektir. Cemaat Yahudi Mahallesi'nde içinde bir çeşmesi bulunan geniş bir araziye sahiptir. Burada okul inşa edilebilir. Yerinde yaptığı incelemelere ve değerlendirmelere göre beş odalı bir okulun inşası için 4 - 5.000 frank gerekecektir. Diyarbakır Yahudilerinin okula mı, yoksa etkili bir himayeye mi ihtiyaçları var bilemiyorum. Okul müdürünü Alyans'ın bir temsilcisi, bir hâmi, gerektiği hallerde onların meselelerini konsoloslar ve resmî makamlar nezdinde savunacak bir kişi olarak görecekler. İmkânları olsa birçok aile bölgeyi çoktan terk etmiş olacaktı. Ancak onlara kolaylıkla tezkere verilmemektedir. Bir tezkere alabilmek için hükümete olan geçmiş borçların hepsi ödenmelidir, bu da imkânsız bir şeydir. Diyarbakır Yahudileri bir okul dışında mezarlık olarak kullanmak üzere bir arazi satın alabilmek için bin frank talep etmektedirler. Şu andaki mezarlıklarında artık ölü defnedecek yerleri kalmamıştır. Ben bu durumu şahsen gördüm ve bu zavallı insanlara haklarını onlar adına Paris'teki merkez nezdinde savunacağımı kendilerine şahsen taahhüt ettim."⁵⁴

1912 yılının başında on beş ay boyunca Diyarbakır'da Fransızca ve tarih dersleri vermiş bulunan Mösyö Nassi'nin Diyarbakır şehrine ve Yahudilerine ait tasviri de oldukça ilginçtir:

"1912 yılının başı idi: Bu şehrin idadisine Fransızca ve tarih hocası olarak tayin edilmiştim. Bu şehir ilk bakışta dikkatimi çekmişti. Şehrin nüfusu yaklaşık 200.000 olup çoğunluğunu Kürtler teşkil ediyordu. Ermeni nüfusu da oldukça fazla idi. Ancak en ufak konuyu bahane ederek mahallelerine sürekli hücum edip mallarını yağma eden komşuları tarafından tehdit edildiklerinden ya Amerika'ya veya başka yerlere göç ediyorlardı. Bu tarihte Yahudi nüfusu çok azdı. Yüz civarında hane, yani toplam 250-300 kişiden ibaretti. Bu evler şehrin kuzeyinde, neredeyse şehrin sınırında idiler. Yahudilerin durumları maalesef yabancılara ve Batı medeniyetine kapalı kalmış Doğu'nun diğer uzak yörelerinde olduğu gibi çok kötü idi. Yahudiler işportacılık, küçük esnaflık ve rakı imalatında faaliyet gösteriyorlardı. Türkçe, Kürtçe, İbranice ve Aramice konuşuyorlardı. Ne okulları, ne mezarlıkları ne de Talmud-Tora'ları vardı. İhtiyar bir haham pis bir avluda küçük çocuklara İbranice öğretiyordu. Çocukların fazla olmasına ve eğitim imkânları olmamasına rağmen onlara İbranicenin temel asgari bilgilerini verebilmekteydi; dolayısıyla İbranice açısından cahil kimse yoktu. Diyarbakır'da bulunmamdan istifade ederek bu çocuklara ücretsiz bir Türkçe öğretmeni tayin edebildim. Ben orada olduğum süre zarfında bu zavalluların durumu ilgilenmiş ve İstanbul Yahudi cemaati ile resmî makamların dikkatini çekmiştim. Ben Diyarbakır'dan başka bir yere tayin edilince gazetelerde bu konuyla ilgili açılmış olan kampanya da sona erdi.

Yahudiler birkaç metrekairelik bir alana sahip ve içinde dört-beş ailenin kadını, erkeği, yaşlısı ve çocukları ile alt alta üst üste yaşadıkları toprak kümbelerde ve sefil evlerde yaşıyorlardı. Bu evlerin arasında o mimariye ve ortama tezat teşkil eden siyah taşlı sütunlara ve narin kubbeye sahip bir sinagog vardı. Bu sinagog Sör Moses Montefiore'nin 1881 yılında cemaate yapmış olduğu yüz sterlin bağış sayesinde inşa edildi. Moses Montefiore bu bağışı İbranice kaleme alınmış bir mektup ekinde yollamıştı ve cemaat de kendisine karşı duyduğu

şükran hissini bir ifadesi olarak bu mektubu ceylan derisi üzerine yazılmış eski bir dinî metin ile birlikte saklamıştı. Sör Montefiore mektubunda Diyarbakır Yahudilerinin kendisine ya bütün bölgeyi kasıp kavurmuş bir açlık veya muhtemel bir salgın hastalık nedeniyle yollamış oldukları bir telgraftı aldığını teyit ediyordu.

Sinagogun bitişiğinde bulunan avluda, en ilkel sıhhi kurallar hiçe sayılarak, ölmüş olan kişilerin cenazeleri yaşayanlar ile neredeyse temas halinde duruyorlardı, ancak bunun bir haklı nedeni vardı.

Kürtler kuraklık olduğu zaman yağmur yağdırmak için Yahudi cesetlerinin kellelerini kesip Dicle nehrine attıklarından Diyarbakır Yahudileri ölülerini bu akibete uğramaktan kurtarmak için cenazeleri birbirinin üzerine koyarak sinagogun yanında bulunan avluda saklıyorlardı. Yağmur yağdırmak için yaygın olan bir başka kaba âdet de bir dama çıkıp bir Yahudi cenazesini gözlemek ve mezara götürülmekte olan bir Yahudinin tabutu görüldüğünde de tabutun üstüne

Yitshak Yemin (Diyarbakır, 1949).

tükürmekti. Bu itikat beni son derece etkilemişti ve Vali'den bu aşağılayıcı alışkanlıkların engellenmesini istemiştim. Kürtlerle birlikte yaşayan Yahudiler onların etkisi altında kalıp Kürtler gibi son derece alınan ve kavgacı olmuşlardı. Tişri ayının

bayramları⁵⁵ nedeniyle bir gün Yahudi mahallesi-ne gidip silahları toplamak zorunda kaldım, zira Yahudi müminler saçma sapan meseleleri bahane edip dinî ayının ortasında sinagogdan kaçıp damlara çıkmakta ve birbirlerini silahla tehdit etmekteydiler. Kadınlar sokaklara örtülü olarak çıkmakta idiler ve Pesah⁵⁶ akşamı hahamın karısını evinin kapısının eşiğinde çömelmiş olarak duayı dinlediğini gördüğümde çok şaşırđım. Alyans geçmişte burada bir okul açmayı düşünmüştü. Gözlerimin önünde İsidore Loeb'in 11 Mayıs 1876 tarihinde

Alyans'a göndermiş olduğu İbrani-ce mektup ve merhum genel sekreterin kendisine "gecenin gündüze dönüşeceği" cevabını verdiği mektup var. Bu muhaberat muhtemelen Mösyö Pisani vasıtasıyla sürdürülüyordu, ancak her şeyi altüst eden Birinci Dünya Savaşı nedeniyle bu tasarı maalesef gerçekleşmedi ve bu zavallı insanlar üzerinde "gece" ağırlığını halen hissettirmekte."⁵⁷

Alyans teşkilâtının bültenlerinde yer alan Diyarbakır'da bir Alyans okulu kurma teşebbüsü hiçbir zaman sonuçlanmadı. Alyans teşkilâtı,

genellikle yerel Yahudi cemaatinin okulun kuruluşuna maddî destekte bulunması halinde okul tesis ettiğinden Diyarbakır Yahudilerinin de bu imkânlara sahip olmamasından ötürü bir okul kurulmadı.

Alyans bültenlerinde yer alan, kuraklık olduğu za-

man yağmur yağdırmak amacı ile Dicle nehrine bir Yahudinin kellesini atma geleneğine gelince... Bu geleneği bilenlerden biri İsrail'de yaşayan Diyarbakırlı Yitshak Yemin'dir. Yitshak Yemin kurak geçmekte olan bir yaz mevsiminde babasının ve Diyarbakırlı diğer yaşlı Yahudilerin defnedilmiş olan Yahudilerin bu korkunç akibete uğramamaları için arazide çadır kurup yağmur duası ettiklerini, duanın nihayetinde yağmur yağması üzerine de Diyarbakır'ın Müslüman halkının "bakınız Yahudilerin duaları ne kadar kuvvetli, yağmur yağdırdılar" dediğini hatırladı⁵⁸.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Musul ve Bağdat kaybedildikten sonra Diyarbakır'ın bu vilâyetler ile olan ticarî münasebetleri azaldı⁵⁹. Filistin'e ilk göç edenler Urfa ve Siverek Yahudileriyle birlikte 1916 yılında göç eden ve Kudüs'e yerleşen Çermik Yahudileri oldu. Urfa, Siverek ve Çermik Yahudileri 1916 yılında yaklaşık iki yüz kişilik bir topluluk olup Kudüs'te kendi adlarına kayıtlı bir sinagog kurdular. 1916 yılında Diyarbakır'dan Yahudiler göç edip Kudüs'e yerleştiler⁶⁰. Şeyh Sait isyanı sırasında Diyarbakır Yahudilerinin bir çoğu Bağdat, Musul ve diğer şehirlere de göç ettiler. Yirminci yüzyılın başında yaklaşık 500 Yahudi fakirlik içinde yaşıyorlardı. Cemaat reisi Al Amadiyahlı haham Betzalel ben Şimon idi. Kendisi aynı zamanda şöhetlik de yapıyordu⁶¹.

GELENEKLER

Dini bayramlar

Bu küçük cemaatte dini bayramlar çok görkemli bir şekilde kutlanırdı. Kutlamalar esnasında Doğu'daki diğer Yahudi cemaatlerinde pek rastlanmayan yöreye mahsus bazı özel ayinler de yapılıyordu. Pesah bayramının ilk iki gecesi geleneksel seder⁶² sofrasını kurmaya maddî imkânları müsait olup akrabalarını ve komşularını sedere davet eden ailelerde iki masa kurulurdu. Bir masa erkekler, diğer masa kadınlar ve kızlar içindi. Bayram olmadığı zamanlar bile erkekler ve kadınlar hiçbir şekilde aynı masada birlikte yemek yemezlerdi. *Hagada*⁶³ sederde bulunan bütün herkes, özellikle çocuklar tarafından İbranice okunur ve Aramîceye de tercüme edilirdi. "Mısır'ın on yarası" kısmı okunurken⁶⁴ evde bulunan tüm kapların ağızları sıkı sıkıya kapalı tutulması âdettendi. Pesah arifesinde kesilen bir yaşındaki kuzu yani "Korban Pessah", veya başka bir tabirle "afikomın", şefoh'un⁶⁵ okunmasından sonra kızartılıp yenilirdi.

Pesah'ın yedinci, yani son günü erkekler sabahın erken saatlerinden itibaren sinagogda toplanırlar ertesi sabaha kadar Zohar⁶⁶ ve diğer dini metinleri okuyarak günü geçirirlerdi. Pesah bayramından on beş gün önce, Purim bayramından sonra yaklaşmakta olan Pesah bayramı için hazırlanan evlerde ekmek ve kaşer olmayan yemekler yenmezdi⁶⁷.

AİLE GELENEKLERİ

Nişan

Diğer şehirlerdeki Yahudi cemaatlerinin aksine nişanlanacak kız müstakbel nişanlısına başlık parası vermezdi. Buna karşılık erkek tarafı müstakbel eşinin babasına altmış mecediye veya otuz kaimelik bir başlık parası (kontado) verirdi. Nişan günü erkek tarafının akrabaları ve arkadaşları kız tarafına gidip kızı isterlerdi. Bu merasimde damat adayı hazır bulunmazdı. Kız babasının onayı üzerine nişan hahamın nezareti altında ve gene damadın yokluğunda yapılırdı. Kız tarafının ailesi başlık parasından vazgeçerse bu bedel fakirlere dağıtılırdı. Nişan töreni sırasında kız bir beyaz peçeye bürünür ve yemin ederdi.

Düğün

Düğünler genellikle Şabat⁶⁸ akşamları yapılırdı. Düğün evde yapılır ve gelinin evinin eşiğinde gerçekleşirdi. Haham eve gelip ketubayı⁶⁹ evde yazardı. Törenden sonra gelin bütün yakınlarının refakatinde damadın evine götürülürdü. Burada iki, üç gün süren ve akrabaların ve arkadaşların katıldıkları ziyafetler tertip edilirdi.

Yas

Cenaze merasiminin diğer Yahudi cemaatlerinde yapılan merasimlerden bir farkı yoktu. Tek fark ağıtçı kadınların çağrılmalarıydı. Bu kadınlar ağıtları ve ağlayışları ile eve hüzünlü bir hava verirlerdi. Yedi günlük yas süresine titiz bir şekilde riayet edilirdi. Yas süresince evde verilen akşam yemekleri ailenin dostları tarafından hazırlanırdı. Müteveffanın kabrine hiçbir taş konulmaz ve hiçbir isim yazılmazdı. Her aileye mahsus bir işaret ailelerin mezarlarını birbirlerinden ayırt ederdi.

Mezarlıklar

Diyarbakır Yahudilerinin birisi Urfakapısı'nda diğeri de Dağkapısı'nda olmak üzere iki mezarlığı mev-

cuttu. 1943 yılında bu mezarlıklar artık kullanılmamakta olup definler 1934-35 yılından beri Yenikapı mevkiindeki mezarlıkta yapılıyordu⁷⁰.

Yahudi Nüfusu

Diyarbakır'daki Yahudi nüfusu için en sağlıklı kaynak Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra yapılan resmî nüfus sayımı istatistikleridir. Osmanlı İmparatorluğu dönemi için ise yabancı seyyahların seyahat-nâmelerine, o döneme ait salnâmelerde mevcut olan verilere ve 1897 yılında yapılmış olan ilk nüfus sayımına dayanmak gereklidir. Bu kaynaklara göre 18., 19. ve 20. yüzyıllarda Diyarbakır Yahudilerinin nüfusu şöyle idi:

Yıl	Nüfus	Erkek / Kadın
18. yüzyıl ⁷¹	70-80 hane	?
1827 ⁷²	bir düzine ev	?
1855 ⁷³	200 aile	?
1873 ⁷⁴	200 kişi	?
1881-1882/1893 ⁷⁵	394 "	202 / 192
1888-1889 ⁷⁶	450 "	?
1893 ⁷⁷	285 "	153 / 132
1894 ⁷⁸	1051 "	?
1895 ⁷⁹	1291 "	679 / 612
1896 ⁸⁰	1305 "	693 / 612
1897 ⁸¹	1381 "	657 / 724
1905 ⁸²	2792 "	1434 / 1358
1906 ⁸³	1165 "	572 / 593
1906-1907 ⁸⁴	389 "	187 / 202
1913-1914 ⁸⁵	2538 "	?
1914 ⁸⁶	520 "	?

Cumhuriyet döneminde ise resmî istatistiklere göre Yahudi nüfusunun seyri şöyle olmuştur:

1927 ⁸⁷	1935 ⁸⁸		1945 ⁸⁹		1955 ⁹⁰		1960 ⁹¹		1965 ⁹²		
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
219	173	172	164	239	202	?	?	7	5	20	14
Toplam:	392	336	441			21		12		34	

E= erkek, K= kadın

1945 yılından sonra 1955 yılında yapılan nüfus sayımında nüfusun bu kadar azalmış olmasının nedeni ise 1948 yılında kurulmuş olan İsrail devletidir. İsrail devletinin kurulması ile birlikte Diyarbakır Yahudileri, Türkiye'deki diğer Yahudi cemaatlerine benzer bir şekilde bu ülkeye göç ettiler.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE YAŞAM

Diyarbakır Yahudilerinin Cumhuriyet dönemindeki yaşamları ile ilgili bilgiler de çok az ve seyrek. Rastlanabilmiş tek kaynak 1943 yılında Diyarbakırlı tüccar Şalom Yemin'in İstanbul'u ziyaretinde *La Boz de Türkiye* dergisi sahibi gazeteci Albert Kohen ile yapmış olduğu bir söyleşidir. Bu söyleşide Şalom Yemin 1943 yılında Diyarbakır'da yaşayan Yahudi nüfusunu 50 aile ve yaklaşık 350 nüfus olarak tahmin etmekteydi. Meşguliyetleri ticaret, işportacılık ve seyyar satıcılık idi. Şalom Yemin, Diyarbakır Yahudilerini çok muhafazakâr olarak tarif ettikten sonra sinagogun inşa tarihini yaklaşık 1908 yılı olarak tahmin etti. Sinagogda 18 *Sefer Tora*⁹³ mevcut olup hepsinin durumları da iyi idi. Cemaatin hahamı 30-32 yaşlarındaki Pinhas ben Yaakov Levi idi. Kendisi aynı zamanda hem haham, hem mohel,⁹⁴ hem şöhet, hem de hazan idi. Bütün Yahudi dinî bayramlarında tüm Yahudi esnafı dükkânlarını tatil ediyordu.

Diyarbakır Yahudileri arasında yıllar boyunca sürüp gelen ve neredeyse efsane haline gelmiş olan bir konu da Diyarbakır sinagogunda mevcut olduğu ve daha sonra kaybolduğu söylenen Keter Tora adlı Tevrat'dır. Şalom Yemin 1943 yılında yaptığı söyleşide sinagogda çok eski yıllar öncesinden kalma bir Talmud yazmasının mevcut olduğunu, yazmanın som gümüşten yapılmış bir kutu içinde muhafaza edildiğini, bunun da daha sonra Ankara'ya Milli Kütüphane'ye gönderildiğini nakletmekteydi. Ancak yazmanın Milli Kütüphane'ye gönderildiği bilgisi tartışmalıdır. Avram Galanti'ye göre Şalom Yemin, Keter Tora'yı aynı sinagogda mevcut olan İbni Meymun'un el yazmasıyla karıştırıyordu, zira bir başka tanığa göre sinagogda İbni Meymun'un bir el yazması mevcuttu. Bu tanık Birinci Dünya Savaşı yıllarında Diyarbakır Askerî Hastahanesi'nde askerlik hizmetini yapmış olan Leon Eskenazi adlı bir Yahudi hekim idi. Bu hekim sinagogu ziyaret ettiğinde parşömen üzerine güzel bir hat ile yazılmış İbni Meymun'un *Yad Ahazaka* yazmasını görmüştü. Bu yazmaya Diyarbakır halkı büyük bir saygı göstermekte ve İbni Meymun'un hekim olması nedeniyle hasta olanlar yazmanın önünde diz çöküp Tanrı'dan şifa dilemekteydiler. O yıllarda İstanbul'un tanınmış sahafı Benjamin Behor Yosef bu yazmanın mevcudiyetini duyunca Diyarbakır'a gelip başka eski dinî kitaplar ile birlikte bu yazmayı da satın aldı ve Viyana'da bir kitapçıya sattı.

Yazmayı görmüş olan İstanbullu haham Rafael Saban, yazmanın 18 kilo ağırlığında olup parşömen varakların kenarlarında elle yazılmış *şelot uteşuvot* (sorular ve cevaplar) mevcut olduğunu belirtti⁹⁵.

Keter Tora'nın serüvenini Şalom Yemin'in kardeşi Yitshak Yemin de benzer bir şekilde nakletti ve bir açıklama getirdi. Yitshak Yemin'e göre sinagogda hem Keter Tora hem de İbni Meymun'un yazması mevcuttu. 1933-1935 yılları arasında Diyarbakır'a gelen bir haham, Keter Tora'yı diğer eski dinî kitaplar ile birlikte satın almıştı. Yitshak Yemin dinî inançlara göre Keter Tora'yı satan ve satın alan insanların Tanrı tarafından cezalandırıldıklarını ve genç yaşta ölmekte olduklarını belirtti⁹⁶.

Bu konuya benzer bir şekilde basında rastlanmış olan bir diğer haber ise Diyarbakır hahamı İlyas'ın 1934 yılında Halkevi'ne bağışlamış olduğu el yazması bir Tevrat oldu⁹⁷. Diyarbakır Müzesi yetkililerinden alınan bilgiye göre halen müze koleksiyonunda Diyarbakır Halkevi'nden 1960 yılında devralınan bir yazma Tevrat mevcuttur. Tevrat teşhirde olmadığından özellikleri konusunda daha fazla bilgi edinilememiştir.

**İki bin senelik bir Tevrat
Diyarbakır, 9 (Hususi) — Diyarbakırda Haham İlyas tarafından Halkevine kıymetli bir tevatrat hediye edilmiştir.**

Bu Tevrat ceylan derisi üzerine yazılmış, dikişlerinde İplik yerine kursak kullanılmıştır. Tevrat 2 bin seneliktir, kıymeti yirmi bin liradan fazladır.

Söylendiğine göre bunun eşi, Diyarbakıra gelen bir İngiliz tarafından alınmıştır.

Vakit, 10 Ekim 1934.

Cumhuriyet yıllarında Diyarbakır Yahudileri Arapşeyh Mahallesi'nde oturmakta olup, sinagog da bu mahallede idi. 1916 yılında Filistin'e yapılan ilk göç-

ten sonra 1925 yılında Şeyh Sait isyanının meydana gelmesi üzerine Diyarbakırlı Yahudiler ikinci kere Kudüs'e göç ettiler⁹⁸. Bir diğer kaynak bu tarihi 1929-1933 yılları arası olarak zikretti⁹⁹. İsrail devletinin 1948 yılında kurulmasından sonra göç hızlandı. Önce gençler ve fakir aileler göç etti, ardından diğer aileler onları takip etti. Beş altı aile İstanbul'a yerleşti. Göçü hızlandıran bir hâdise yaklaşık 1947-1948 yıllarında meydana gelmiş olan bir cinayet oldu. Urfa veya Siverek'den gelen bir kişi Diyarbakır'a yerleşip çay ocağı açtı. Bu kişi Yahudi esnafı çay ocağına alıştırmak için onlara parasız olarak zorla çay ikram ediyor ve içmeye zorluyordu. Ermeni ve Yahudi manifaturacıların buldukları Buğday Pazarı denilen yerde manifatura dükkânı sahibi olan Yona (Yunus) adlı bir Yahudi esnaf ve kardeşleri de çaycının zorlamalarına maruz kaldılar. Çaycıyla çıkan tartışmada Yunus çaycıcıyı tokatladı ve resmî makamlara şikâyet etti. Bunun üzerine çaycı hakkında dava açıldı. Mahkeme günü Yunus kardeşleri ile birlikte mahkemeye giderken çaycının yakınları tarafından kunduracı falçatası ile sırtından bıçaklanarak öldürüldü. Bu olay Diyarbakır Yahudileri arasında büyük bir tedirginlik yarattı ve İsrail devletinin kurulmasıyla birlikte bu olaydan da etkilenen Yahudiler hızlı bir şekilde Diyarbakır'dan göç etmeye başladılar¹⁰⁰. 1949 yılının sonunda Diyarbakır'da sadece on dört Yahudi aile kalmış olup onlar da İsrail'e göç ettikten sonra Diyarbakır'daki Yahudi varlığı sona erdi¹⁰¹. Göç etmeyip geride kalmış olan tek kişi Farha adlı bir kadın oldu. Farha'yı Diyarbakırlı Ermeni yazar Mıgırdıç Margosyan şöyle hatırladı:

*"Diyarbakır'da Yahudi Mahallesi diye bir mahalle vardı. Şimdi Kore Mahallesi olmuş. Moşe dediğimiz bu insanlar 1950'lerde çekip İsrail'e gittiler. Bir tek deli kadın kaldı. Ferho diye bir kadın. O gitmek istemedi, götürülmedi mi bilmiyorum. Ferho bütün deliliğine rağmen ismini Selma olarak değiştirdi biraz rahat etti."*¹⁰²

Diyarbakır Yahudileri kendi aralarında ve aile içinde anadil olarak Arapça, günlük hayatta ise Türkçe ve Kürtçe konuşuyorlardı. Kürtçeyi de anadilleri gibi biliyorlardı. Hiçbiri, diğer Batı Anadolu ve Trakya Yahudi cemaatlerinde olduğu gibi, Osmanlı/Türkiye Yahudilerinin anadili olmuş olan İspanyolca'yı bilmiyordu. Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'da yaşa-

yan Yahudilerin bir kesimi küçük tüccar ve esnaf olup hırdavat, manifatura ve kırtasiye ticaretiyle meşgul oldular. İşportacılıkla meşgul olanlar köylere gidip mal takası yapıp manifatura ve hırdavat verip karşılığında kitre, peynir ve yağ alıyorlardı. Bunlara çerçi denilmektedir. Diyarbakır Yahudileri arasında sarraflık, kâtiplik veya tefecilikle meşgul olan kimse mevcut olmadı. Aileler çocuklarını okula göndermeyip küçük yaştan itibaren çalıştırıyorlardı¹⁰³.

Diyarbakırlı Ermeni asıllı yazar Mıgırdıç Margosyan'ın Yahudi komşularıyla ilgili 1940'lı yıllara ait anıları hem Ermeni-Türk-Yahudi ilişkileri açısından, hem de Yahudilerin o yıllardaki durumları açısından öğretici ve ilginçtir:

“Cehü Yahudilere Kürtçede verilen addı. Biz Hıristiyanlar ise Yahudilere ‘Moşe’ diyorduk. Biz Ermeniler Gâvur Mahallesi’nde, Hançepek’de oturuyorduk. Yahudiler bizim kapı komşumuzdu ve Yahudi Mahallesi’ni parsellemişlerdi.

Moşelerin, Yahudilerin mahallesi, şehrin doğusunda, Yeni Kapı surlarının dibindeydi. Başka bir deyişle Gâvur Mahallesi, Gâvur Meydanı ve Yenikapı surları arasında yaşıyorlardı. Mahallelerinde sırf kendileri oturuyorlardı. Aralarında Türk, Kürt, Ermeni falan yoktu. Hepsi de ticaretle uğraşıyorlardı. Zaten bizim oralarda Moşe demek bir bakıma ticaret yapan adam demekti. Zengini de, fakiri de alış veriş işleriyle uğraşırlardı. En fakir Yahudi bile, bir dükkân açacak kadar sermayesi olmayan dahi, ne yapar eder, kendince ticarete yönelirdi. Hiçbir şey yapamayan da sırtına bezden bir torba asar, bağıra bağıra sokakları dolaşır, eskicilik yaparak geçinmeye çalışırdı:

“Şişe aliyam, boş şişeee...”

“Kepek sataaan, kepek aliyam...”

“Elbise aliyam, eski elbiseee...”

“Yemeni aliyam, eski yemeni...”

Boş şişeleri, değirmenden geldikten sonra elenen unlardan geriye kalan buğday kepeklerini, eskimiş, yırtık, yamalı elbiseleri, ayakkabı ve yemenileri satın alırlardı. Yaptıkları sıkı pazarlık sonucunda karşılık olarak ödedikleri de üç-beş kuruşu veya ‘delikli yüz para’yı geçmezdi. Zaten o yüz paraları da, ‘on para’ları da daha analarımızın avucuna saymadan, biz çocuklar havada atmaca gibi, doğan gibi kapar, doğruca şekerci veya leblebici dükkânlarına yönelirdik; mevsim yaz ise doğruca dondur-

macıya... Moşeler akşamları genellikle Mekik Ahmet Caddesi’ndeki attariye, zücaciye, nalburiye, kaya tuzu, yün, yapağı, zeytinyağı, çengelli iğne, firkete, makas, makara ipliği, kuka, kanaviçe ipliği gibi şeyleri sattıkları dükkânlarının tahta “daraba”larını, tıpkı bir yaz gecesi, damdaki “taht”ta uzanmış, çoban yıldızını, samanyolunu ve kayan yıldızları izlemeye dalmışken, uzaklardan gelip kulağınızda yankılanan, yamık sesli delikanlının tutturduğu,

“Zello, Zello, tahta daraba,

Ya beni alırsın Zello,

Ya vaz geçersin

Zello, Zello, tahta daraba”

türküsündeki, gönlünün kapısını sevgilisine “tahta daraba”larla kapatan zalim Kürt kızı Zello gibi, dükkânlarının “daraba”larını, yani kepenklerini kapatıp üzerine de sayısız asma kilitlerini vurduktan sonra, günlük kazançlarının heyecanı ile evlerinin yolunu tutarlardı. Evlerine gitmeleri için de önce bizim Hançepek’ten, Gâvur Mahallesi’nden geçmeleri gerekiyordu. Gidecek başka yolları da yoktu. Önce Balıkçılarbaşı’ndan aşağı yürüyerek, Dört Ayaklı Minare’nin yanından geçecek, sonra Hançepek kahvelerinin önünden evlerinin yolunu tutacaklardı. En kestirme yol, en yakını buydu. Ama mevsim yaz ise, sokaklar karpuz ve kavun kabuklarından geçilmiyorsa, Diyarbakır’da Yahudi olmak da her babayığidin harcı olmadığına göre, çoluk çocuğun fırlattığı karpuz kabuklarına hedef olmamak için bazen yollarını uzatırlar, kahve önlerinde onların dönüşünü sabırsızlıkla bekleyen ‘piç’leri atlatarak ara sokaklardan evlerine giderlerdi.”¹⁰⁴

Margosyan çocukluk anılarında Süleyman Nazif İlkokulu’nda birlikte okudukları Yahudi arkadaşlarıyla olan kavgalarını naklederken yüzyıllardan beri Anadolu’da yerleşik Yahudi cemaatlerinin Rum ve Ermeni cemaatleri ile olan ve çoğunlukla kan iftirasına¹⁰⁵ dayanan iftiraldan dolayı oluşan gergin ilişkilerin çocukları bile nasıl tesir altında bıraktığını gösterdi:

“Biz okul çıkışı tahta çantalarımızı bir kenara fırlatıp Moşe çocuklarıyla, Cehülerle birbirimize kavun ve karpuz kabukları fırlatarak savaşıyorduk. Daha sonraki yıllarda savaş yeteneğimizi geliştirmiş, kavun ve karpuz kabukları bulamadığımız kış

aylarında ise, bu kabukların yerine, kartopları içersine sıkıştırdığımız taşları tercih ederek, birbirimizin kafasını gözünü yarmaya başlamıştık. Bu tür oyunlarda genellikle kazanan taraf, biz gâvurlardık. Çünkü Moşeler sayıca bizden daha azdı! Sayıca bizden azdılar ama yine de zaman zaman sapanla, 'çatal lastik'le, ustaca fırlattıkları bir taşın kafamızı yarıp, kaşımızı kanattığı olağandı. Biz tüm savaş kurallarını sürdürürken, 'ileriiii, geriiii' bağırarak mevzilerimizi değiştirirken başımız kırılıp kanadığında ağlayarak evin yolunu tutardık.

kuruşu yanyana getirip de Pazar günleri Şehir Sinenmasında seyrettiğimiz Kızılderili Şef Geronimo gibi çılgınlık atardık? Galibiyet neden bu kadar tatlıydı? Onlar hep yenilmeli, hep mağlup olup pes mi etmeliydiler? Zafer hep bizim mi olmalıydı? Evet! Biz hep kazanmalı ve onlara derslerini vermeliydik! Çünkü onlar kötü insanlardı! Çünkü onların iğneli fiçuları vardı! Çünkü onlar çocukları yakalayıp evlerindeki iğneli fiçulara atıp sallıyorlardı! Böylece öldürdükleri bu çocukların kanlarını lıkır lıkır içiyorlardı! Onun için çocuklar analarının sözlerini

dinlemeli, ta uzaklardaki Yahudi Mahallesi'ne gitmemeliydiler. Uslu uslu kendi kapılarının önünde, kendi sokaklarında oynamalıydılar, analarının dizlerinin dibinde, gözlerinin önünde...

Sonra Moşeler, sınıf arkadaşlarımız, günün birinde iğneli fiçularını dahi toparlayamadan apar topar göç eylediler. Moşelerin mahallesi tümüyle boşaldı."

106

Yitshak Yemin (solda), Kudüs'te Diyarbakırlı Yahudilerin kurduğu Netsah İsrail Sinagogu'nda gazeteci Yaakov Barha ile birlikte (1999).

Eve geldiğimizde anamız bizi kan revan içinde görünce teşhisini hemen, hiç gecikmeden koyar, iki tokatla ilk tedavisine başlarken diğer taraftan veriyansın ederdi: 'köpeğin oğli, gene Moşelerle herbe tutuştuz, degil..?'

Biz neden harbederdik? Biz neden savaşırdık? Biz Gâvur Mahallesi'nde sayıları az da olsa bizlerle komşu yaşayan Müslüman arkadaşlarımızla birleşip, kuvvetlerimizi daha da güçlendirerek neden hep Moşelere, Cehülere savaş ilân ederdik? Neden onları kendi sokaklarında, kendi mahallerinde taşu tutarak evlerine girinceye kadar kovalardık? Onlar kaçıp evlerine sığındıklarında, bizler neden beş on

Anadolu şehirlerini gezen Ayşe Gürsan-Salzmann, Diyarbakır'a gittiğinde burada yaşamış olan Yahudi cemaatinden geriye kalmış hiçbir şey göremedi. Geçmiş yok olmuştu. Geçmiş yakalayabilmek için iki gün araştırmadan sonra Arşalos adında Ermeni veya Süryanî bir kadının babası olan ve Yahudileri yakından tanımış olan Ali adında bir çiftçiyle görüşebildi. Ali'ye göre Yahudiler otuz yıl önce şehri terk edip gitmişlerdi. Çoğu İsrail'e gitmişti. Mahalleleri Yenikapı civarında idi. Ali'ye göre Yahudiler hali vakti çok yerinde kişilerdi. Kadınlar zincire sıralanmış altın paralardan oluşmuş kolyeleri boyunlarına takarlardı. Erkeklerin bazıları metreyle kumaş satarlar, diğerleri

tuhafiyecilik yapardı. Fakir olanlar seyyar satıcı olup uzak köylere bile gidip manifatura verip karşılığında gıda maddeleri ve tahta alırlardı. Ali, Ayşe Gürsan-Salzman'ı Hasırlı Mahallesi'nde bulunan bir kapının eşiğine götürdü ve buranın Yahudi Mahallesi olduğunu söyledi. Kapı eşiğinde oturan bazı kadınlar bu kapının yirmi yıl önce sinagoga ve mikveye açıldığını hatırladılar¹⁰⁷.

Çermik'e gelince... Burada bir zamanlar Yahudilerin yaşamış olduklarını kanıtlayan tek şey halen ayakta duran ve bir özel şahıs tarafından depo olarak kullanılan sinagog idi. Bugün bu yapının bir zamanlar sinagog olduğunu tevsik eden tek şey kapısında ki İbranice kitabedir. Sinagogun inşaatı bittiğinde yazılmış olan ve okunabildiği kadarıyla İbranî takvimine göre 5176 (?) Miladi takvime göre 1416 (?) yılında sinagogun tamamlanmış olduğunu beyan eden bu kitabe yüzyıllar boyunca Yahudilerin burada yaşamış olduğunu sessiz bir şekilde hatırlatmaktadır.

Çermik'teki sinagogun kitabesi (İst. Üni. Prehistorya Anabilim Dalı Arşivi).

Kitabenin Çevirisi:

RAB'ın adıyla yapalım ve başaracağız. Bana yardım, gökleri ve toprağı yaratan RAB'dandır.

Girişin mübarek olsun, çıkışın mübarek olsun.

Sinagogun bitişi.

Onlar sevinç ve meserretle götürülecekler; Kıral sarayına girecekler.¹⁰⁸ 5176 (?)

Kâdir olan Allah size merhamet ihsan etsin.¹⁰⁹

Bugün İsrail'de doğma büyüme Diyarbakırlı, yaklaşık yirmi Yahudi yaşamaktadır. Diyarbakırlı Yahudiler İsrail'e göç ettikten sonra 1948/49 yıllarında biri Netsah İsrail, diğeri de Tifereth İsrail adlı iki sina-

gog kurdular. Sinagog onlar için halen bir buluşma mekânı olmakta. İsrail'de doğmuş olan çocukları ise artık Türkçe konuşmamaktadırlar.

1951 yılında İstanbul'a göç etmiş olan "İstanbul'daki son Diyarbakırlı" 1931 doğumlu Yusuf Güzel veya eski adıyla Yusuf Bağdatlı ile İsrail devleti kurulduğunda göç etmiş ve halen Kudüs'te yaşamakta olan 1933 doğumlu Yitshak Yemin sorularına cevap verirken, birbirlerinden binlerce kilometre uzakta ve doğup büyüdükleri Diyarbakır'dan da çok uzaklarda yaşamalarına rağmen bir noktada aynı hissiyatı paylaştılar. Bu, Diyarbakır'daki yaşamları ile ilgili intibalarını naklederlerken, birbirlerinden habersiz bir şekilde gayri ihtiyari olarak söylemiş oldukları bir cümle oldu. Bu cümle bugün yerlerinde yeller esen, acısıyla tatlısıyla onlarca yüzyıllık bir geçmişe sahip bir cemaatten günümüzde bir avuç kalmış son mensuplarının doğup büyüdükleri bu diyar için ne hissettiklerinin veciz bir şekilde ifadesi oldu:

"Dogum yeri tatlıdır, dogum yeri güzeldir."

DIYARBAKIR YAHUDİLERİNE AİT BİR HALK HİKÂYESİ

YAHUDİ AYAKKABI TAMİRCİSİ VE KÜRT HAYDUT¹¹⁰

Diyarbakır şehrinde, Türkiye ile İran¹¹¹ sınırında çok eski zamanlardan beri büyük bir Yahudi cemaati vardı. Bunların birçoğu zanaatkâr idiler; terzi, ayakkabı imalâtçısı ve palto imalâtında kullanılan derileri tabaklayan sepiciler. Bunlar arasında, uzak dağlarda yaşayan Kürt çiftçilerine ve aşiretlerine yiyecek ve ayakkabı temin eden tüccarlar da vardı. Yahudi ayakkabı tamircileri, köylülerin ayakkabılarını tamir ederek ve karşılığında pirinç, kuzu yünü, keçi kılı, geceleri aydınlatmada kullanılan çam reçinesi gibi benzeri şeyleri alarak bir köyden diğere dolaşıp dururlardı. Tammuz-Ab (milâdî Temmuz-Ağustos) aylarında bir gün tüccar Jacob ben Hawwah¹¹² adına çalışan bir grup ayakkabı tamircisi köylere gönderilmişlerdi. Bu tamirciler gittikleri köylerde çalışıp, yine o köylerde gecelerlerdi. Tamirciler çalışma malzemeleri tükene-ne ve dikmek için derileri kalmayana kadar, yaklaşık on gün çalıştılar. Tüccar Jacob işçilerine bir liste verdi ve onları ayakkabı tabanı için daha iyi olan tabaklanmamış sıgır derisi ile diğeri çeşit-

lerinin yanı sıra muhtelif eşyaları alıp getirmeleri için şehre geri gönderdi. Ayakkabı tamircileri ihtiyaçları olan malzemeleri satın aldıktan sonra derileri suda bırakıp ıslattılar, kuruttular, torbalara koydular, torbaları yedi eşeğe yüklediler ve köylere dönmek üzere yola koyuldular. Yalnızca beş Yahudiden oluşan küçük kervan, dağ patikaları boyunca hedefine doğru yavaşça ilerliyordu. Gün batarken beş adam bir pınarın kenarında konakladılar. Bu dağlarda kurt, ayı, tilki gibi vahşi hayvanların yaşadıkları karanlık mağaralar bulunduğu için beş Yahudinin her biri bir vardiya nöbet tutarak, gece boyunca sırayla gözcülük yaptılar.

Geceyarısı nöbet bekleme sırası çıkararak Jacob'undu. Grubun en gençiydi ama hiçbiri onun kadar cesur değildi. Jacob uyuyan arkadaşlarını ve çalınmalarını veya kaçmamaları için adamların ayaklarına bağlanmış olan eşekleri gözetleyerek kampın etrafında dolaşırken, kendisine doğru gelen parıltılı bazı ışıklar gördü ve bunların bir kurdun gözleri olduğunu anladı. Gerçekten de biraz sonra, hepsi av arayan kurtların gözlerine ait böyle birçok ışık gördü. Jacob ne mi yaptı? Çakmağının ve fitilinin yardımıyla bir ateş yaktı ve kurtlar ateşten korkup geldikleri yönde ortadan kaybolup gittiler.

Ertesi gün öğlen vakti, güneş kafalarının tepelerine vururken, beş adam bir ağaçlığın gölgesinde kamp kurmaya karar verdiler. Ot ve hububat karışımıyla hayvanları yemledikten sonra oturmuş yemeklerini yerlerken, birden kendilerine doğru yaklaşan uzun boylu birini gördüler. Bu fişeklikler kuşanmış ve elinde bir tüfek tutan bir Kürttü. Kürt adamları selâmladı ve kendisine bir cigara sarmak için Jacob'dan biraz tütün istedi. Jacob tütün kesesini ve çakmağını ona uzattı, ama Kürt tek bir söz söylemeden onları alıp cebine koydu.

Çermik'teki sinagogun kapısı (İst. Üni. Prehistorya Anabilim Dalı Arşivi).

Jacob Kürdün böyle davrandığını görünce hemen ondan sakındı ve Kürdün anlamaması için arkadaşlarına Arapça¹¹³ olarak şöyle dedi:

“Bu Yahudi-olmanın tüfeğini elinden çekip alalım, çünkü niyeti kötü. Mutlaka bizi öldürmeyi tasarlıyor, çünkü bizim kanları Hefker (terk edilmiş mülkiyet) olan Yahudiler olduğumuzun farkına vardı. Bu yüzden ondan önce ve hemen şimdi harekete geçmeliyiz!”

Jacob'un harekete geçmeye çağırdığı, eşleriyle küçük çocuklarını evde bırakmış olan, diğer dört arkadaşı korkarak ve titreyerek oldukları yerde kalakaldılar ve Jacob'

un çağrısına cevap vermediler. Buna rağmen cesur Jacob düşüncesinden vazgeçmedi. Kötü niyetini önceden tahmin edebilmek için Kürdü “yedi gözle” izledi. Ve sonunda bir kenarda dikilip kalan arkadaş-

larının hiç yardımı olmadan tamamen kendi başına, Kürdün pınardan su içmek için öne doğru eğildiği bir andan yararlandı. Bulunduğu yerden sıçrayarak ayağını Kürdün sağ elinin üzerine bastı ve güçlü elleriyle tüfeği ele geçirdi.

Ayağa kalkması için Kürde fırsat vermeksizin, Jacob silahı mermilerle doldurdu ve hafifçe tetiği bastırdı. Sonra hırsız Kürde, tütün kesesiyle çakmağı geri vermesini ve bütün fişeklikleri teslim etmesini emretti. Genç Yahudinin sadece uyanık olmakla kalmadığı ve her an tetiğe basabileceğini farkedene Kürt tüm eşyaları verdi.

Daha sonra, Jacob arkadaşlarına Kürdü iple bağlamalarını söyledi. Kaçıp kurtulamayacak bir şekilde onu eşeklerden birine sınımsız bağladılar. Sonra beşi birden eşyalarını eşeklere yüklediler ve Kürt eşeğin arkasında, Jacob da elinde tüfek onu kollayarak dağ yolunu tırmanmaya koyuldular.

Yollarının üzerindeki ilk köyün yakınlarında yaşlı bir kadınla karşılaştılar. Kadın Kürt hırsız görünce, "İşte köylülerin ve aşiret adamlarının masum kanlarını döken ve en iyi mallarımızı çalan zalim katil!" diye haykırdı.

Kervan dağın tepesine ulaştığı zaman, Jacob havaya üç el ateş etti. Bunun üzerine bölgede bulunan bir aşiret çadır kampından yirmi beş atlı ortaya çıktı. Yahudilerin esirini gördüklerinde çok şaşırmışlardı. Hemen aşiret reisi Abdülkadir'e haber verdiler. Abdülkadir tüm grubu taştan yapılmış konağına davet etti. Aşiretin yaşlılarından ve Abdülkadir'in kardeşi olan Şeyh Süleyman, hırsız Kürdü Yahudilere teslim ettiği için Tanrı'ya dua etti ve Jacob'a "Sen ve arkadaşların büyük bir belâdan kurtulmuşsunuz" dedi.

Hırsız Kürt, Abdülkadir ve kardeşi Süleyman'ın ellerini öptü, ancak bu kendini acındırma gösterisi ona bir yarar sağlamadı. Aşiret mensupları, birkaç gün önce atlarını çalan hırsızın bu olduğunu biliyorlardı. Hırsızlığını kabul edene ve atları nereye sakladığını açıklayana kadar onu kamçıladılar.

Bölgedeki tüm köylülere ünlü eşkiyanın yakalandığını bildirmek üzere akşam dağlarda kır ateşleri yakıldı. Ertesi gün hırsız Kürdün aile üyeleri ve aşiret reisleri, fîdyesini ödeyip onu kurtarmak amacıyla çadır kampına ulaştılar. Aşiret üyeleri, aşiret kurallarına göre onu yargılamadan serbest bırakmayı kesinlikle reddettiler. Esirin serbest bi-

rakılması için yapılan görüşmeler sonuç vermeyince hırsızın ait olduğu aşiretin reisleri Abdülkadir'in aşiretine karşı savaş ilân ettiler. Hiç bir taraf kesin üstünlük elde etmeksizin, savaş üç tam gün sürdü.

Dördüncü gün kendisinin Hz. Muhammed'in soyundan geldiğini kabul eden yörenin büyük şeyhi Zefrullah Şah, elinde iki taraf arasındaki anlaşmazlığa son vermek ve barış yapmak zamanının geldiğini gösteren beyaz bir bayrak taşıyarak bölgeye ulaştı. Zefrullah Şah'ın gelmesiyle birlikte hırsızın sıkı silahlı koruma altında elleri ve ayakları bağlı bir şekilde tutulduğu bu savaş her iki taraf tarafından durduruldu.

Büyük şeyhin emriyle, o geniş dağlık gölgedeki tüm kabile reisleri ve şeyhler Abdülkadir'in çadır kampında bir araya geldiler. Sonra büyük Şeyh yüksek bir sesle "Önce hırsız tesirsiz bir hale getirerek bize teslim eden Yahudiye teşekkür edelim" dedi. Sonra da eşkiyanın yanına getirilmesini istedi ve ona sordu:

"Niye pusu kuruyor, yolcuları soyuyor ve masum kanı döküyorsun?"

Çapulcu cevap verdi:

"Hayatımı bu şekilde kazanıyorum."

Şeyh devam etti:

"Çakmak ve tütün çalma gibi şeylere hayatını kazanmak mı diyorsun? Bu dağ eşkiyalarının değil, sıradan hırsızların yaptığı adı bir şey."

Sonra Şeyh, çapulcunun asılması ve aşiretinin de Suriye sınırının ötesine sürülmesi hükmünü verdi. Abdülkadir'in aşiretinden çalınan tüfekler ve atlar geri verildikten sonra karar yerine getirildi.

Büyük Şeyh Zefrullah Han ayrılmak üzereyken çıkararak Jacob'u kutladı, ona birçok armağanlar verdi ve ona şöyle dedi:

"Musa Peygamber Yahudilerin öldürmesini yasakladı¹⁴. Bu yüzden hırsız kendi elleriyle öldürmeyip aşiret kanununa göre mahkûm edildiği bu çadır kampına getirmekle iyi ettin."

NOTLAR

- 1 Örneğin Erich Brauer (completed and edited by Raphael Patai). *The Jews of Kurdistan*, Wayne State University Press, Detroit 1993 (ilk baskı 1946-Ibranic); İtzhak Ben-Zvi, *The Exiled and the Redeemed*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1963, s. 30-38; Yona Sabar, *The Folk Literature of the Kurdistan Jews: An Anthology*, Yale University Press, New Haven, 1982; Dr. A. Medyalı, *Kürdistanlı Yahudiler*, Ankara, 1992; Abraham Ben-Jacob, *Kehil'ot Yehu-*

- de Kurdistan, Kiryat Sefer Publishing, Kudüs, 2inci baskı, 1981, s.133-137 (Kürdistan'daki Yahudi cemaatleri) (İbranice); Claudine Cohen, *Grandir au Quartier Kurde*, Institut de l'Ethnologie-Musée de l'Homme, Paris, 1975. Bu yazıyı hazırlarken katkıda bulunmuş kişilere teşekkürü bir borç bilirim. İsrail'de yaşayan Diyarbakırlı Yitshak Yemin'i bulmama yardımcı olan Mordehay Falkon'a, Yuda Yağbes'e, ricam üzerine Yitshak Yemin'i ziyaret edip kendisine yönelmiş olduğum sorulara cevapları temin eden Yaakov Barha'ya, sorularıma sabırla cevap veren ve aile fotoğraflarını benimle paylaşan Yitshak Yemin'e, İstanbul'da yaşayan ve sorularımı cevaplayıp aile resimlerini benimle cömertçe paylaşan "İstanbul'da son Diyarbakırlı" Yusuf Güzel'e candan teşekkür ederim. Ayrıca Çermik'teki sinagoga ait arşivlerinde bulunan fotoğrafları veren İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi Dr. Aslı Özdoğan ile, Çermik Sinagogu kitabesini okuyup Türkçe'ye çeviren Aaron Kohen ile Hahambaşı vekili İshak Haleva'ya içtenlikle teşekkür ederim.
- 2 Alliance Israélite Universelle (Evrensel Yahudi Birliği) Fransız Yahudilerinin 1860 yılında kurmuş oldukları bir eğitim teşkilâtıdır. Amacı Doğu'daki Yahudi cemaatlerinin eğitim ve toplumsal düzeylerini yükseltmek olup bu amaçla Doğu Yahudilerinin yaşadıkları ülkelerde okullar kurdu. Bu okullarda Fransızca dil ve kültür eğitiminin yanı sıra çocuklara bir zanaat da öğretilirdi. Bu konuda bir inceleme için bkz. Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması "Alliance Okulları" 1860-1925*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.
- 3 Bu metinde geçen "Kürdistan" tabiri, kullanılmış olan kaynaklara sadık kalma titizliğinden ileri gelmektedir. Bu kaynaklar, Osmanlı İmparatorluğu yıllarına atıfta bulunurlarken Kürtlerin yoğun bir şekilde yaşamakta oldukları coğrafi bölgeyi bu şekilde adlandırmışlardır.
- 4 Sözlü yasalar olan Mişna'nın Yahudi dininde tefsiri.
- 5 Itzhak Ben-Zvi, *The Exiled and the Redeemed*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1963, s. 30.
- 6 "İşaya", Bap 27, ayet 13, *Kitabı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1995, s. 692.
- 7 "İkinci Kırallar", Bap 17, ayet 6, *Kitabı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1995, s. 387.
- 8 Yona Sabar, *A.g.e.*, s. XVI.
- 9 Mark Alan Epstein, *The Ottoman Jewish communities and their role in the fifteenth and sixteenth centuries*, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg, 1980, s. 217.
- 10 Sör Moses Montefiore (1784-1885) 19uncu yüzyılın en tanınmış İngiliz Yahudi hayırseveridir.
- 11 Gün batımından ertesi günün batımına kadar 24 saat süren yemek yenilmeyen, su dahi içilmeyen büyük günah çıkarma günü. Oruç günü. Bu metinde geçen özel terimlerin açıklanmasında Jean-Christophe Attias ve Esther Benbassa'nın *Dictionnaire de Civilisation Juive* (Larousse, Paris 1997) adlı eserinden faydalanılmıştır.
- 12 Ezra Yahudilerin Babil sürgününden dönmelerinden sonra Tapınak'ın tekrar inşa edilmesinde önemli rol oynamış din adamı ve yazıcıdır. Ezra Tevrat'da "kâhin yazıcı" ("Nehemya", Bap 8, ayet 9 / Bap 12, ayet 26), "Musa'nın şeriatında zeyrek bir yazıcı" ("Ezra", Bap 12, ayet 6), "Allahın şeriatının yazıcısı" ("Ezra", Bap 7, ayet 11) olarak çağrıldı. Kâhin yazıcılar Tevrat'ın titiz muhafızları olup Tevrat'ı parşömen üzerine siyah mürekkep ve kuş teleginden yapılmış kalemle yazarlardı.
- 13 Abraham Ben-Jacob, *Kehil'ot Yehude Kurdistan*, Kiryat Sefer Publishing, Kudüs, 2. baskı, 1981, s.133-137 (Kürdistan'daki Yahudi Cemaatleri) (İbranice).
- 14 Talmud ve tefsirlerin incelenmesiyle uğraşan dini eğitim merkezi.
- 15 J. J. Benjamin II, *Eight years in Asia and Africa from 1846 to 1855*, Hanover 1859, s. 59.
- 16 Halitsa: İbranice "çarğını çıkarmak" anlamına gelir. Geride erkek çocuk bırakmadan ölen bir erkeğin kardeşi dul yengesiyile evlenmek zorundadır. Bu evlilikten doğacak olan ilk çocuk müteveffa kardeşin adını taşır. Dul eşin kayınbiraderinin bu evliliği red etmesi mümkündür. O zaman bir halitsa ritüeline tâbi tutulur. İhtiyarların önünde dul kadın onun çarğını çıkarır ve "yüzü"ne tükürtüp şöyle der: "Kardeşin evini bina etmeyen adama böyle yapılır". ("Tesniye", Bap 25, ayet 9, *Kitabı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1995, s. 202).
- 17 Abraham Ben-Jacob, *Kehil'ot Yehude Kurdistan*, Kiryat Sefer Publishing, Kudüs, 2inci baskı, 1981, s.133-137 (Kürdistan'daki Yahudi Cemaatleri) (İbranice).
- 18 J. J. Benjamin II, *Eight years in Asia and Africa from 1846 to 1855*, Hanover 1859, s. 57. Çermik'teki şifalı su kaynağını Diyarbakırlı Yitshak Yemin de doğruladı. Kendisinin babası ile birlikte Çermik'e gidip 22 gün boyunca bu kaynakta deri hastalığına karşı tedavi olduklarını hatırladı. Yemin talebin fazlalığı karşısında kaynağa girişin paralı yapılması ve kapı konulması üzerine halkın öfkelenip kapıyı kırdığını da nakletti. (Yitshak Yemin ile 13 Mayıs 1999 tarihli görüşme).
- 19 Rev. Horatio Southgate, *Narrative of a Tour, Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, with an introduction, and occasional observations upon the condition of Mohammedanism and Christianity in those countries*, D. Appleton & Co., New York, 1849, s. 298-299.
- 20 Yahudi çocuklarına Tevrat eğitimi veren din okulu.
- 21 *Shulhan Arukh*, din âlimi Jozef Karo'nun yazmış olduğu din hukuku ile ilgili kitabıdır.
- 22 Sinagog mugannisi.
- 23 Yahudi şeriatının gıda ile ilgili mukadder kesim kurallarına uygun bir şekilde et kesimi yapan kişi.
- 24 İbrani takviminde birinci yıl dünyanın kuruluşuna yani 3761 yılına tekabül eder. İbrani yeni yılı Roşaşana sonbaharda yedinci ayın birinci günü başlar.
- 25 İbni Meymun (Kurtuba 1135 - Fustat 1204), İbranice Moşe ben Maymon, Rambam veya Maymonides diye anılır. Yahudi din âlimi, felsefeci ve hekim. Bazen Arapça, bazen İbranice tıp, felsefe ve Talmud incelemeleriyle ilgili eserler yazdı.
- 26 İbrani takvimine göre 5145 yılı, Miladi takvimde 1485'e tekabül eder. Ancak temel alınan kaynakta bu tarihler 5145 ve 1385 olarak belirtilmiştir.
- 27 Nahum Sokolow (1859-1936), İbrani yazar, çağdaş İbrani gazeteciliğinin öncüsü. Dünya Siyonist Teşkilâtı'nın lideri.
- 28 Abraham Ben-Jacob, *Kehil'ot Yehude Kurdistan*, Kiryat Sefer Publishing, Kudüs, 2inci baskı, 1981, s.133-137 (Kürdistan'daki Yahudi cemaatleri) (İbranice).
- 29 Walter J. Fischel, "The Jews of Kurdistan a hundred years ago a traveller's record", *Jewish Social Studies*, Temmuz 1944, C. VI, S. 3, s. 195-226.
- 30 M.Ö. 2000 yılında Suriye-Arap çölünden gelen birçok kabileden bir tanesidir. Ammonitler adlarını ataları Ben-Ammi'den alırlar. (Tekvin, Bap 19, ayet 38).
- 31 "Tekvin" Bap 10, ayet 10 : "Ve onun kırallığının başlangıcı Şinar diyarında Babil, ve Erek, ve Akkad, ve Kalne idi" *Kitabı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1995, s. 9.
- 32 Amalekit: Negev çölünün halkı. Çok eski zamanlardan krallığa kadar olan dönemde İsrail'in irsi düşmanı.
- 33 Walter J. Fischel (Ed.), *Unknown Jews in Unknown Lands the Travels of Rabbi David D'Beth Hillel (1824-1832)*, KTAV Publishing House Inc., New York, s. 72-73
- 34 Dr. Lamec Saad, *Sechzehn Jahre als Quarantaenarzt in der Türkei*, Berlin, 1913; nakleden İlhan Pınar (derleyen ve çeviren), *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri. Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul. Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998, s. 137-138.
- 35 "Séance du 5 Février 1868", *Bulletin de L'Alliance Israélite Universelle*, Birinci yarıyıl, 1868, s. 7.
- 36 Avram Galante, *Histoire des Juifs d'Anatolie*, C. 2, M. Babok, İstanbul 1939; Avram Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, Isis Yayınları, İstanbul, (tarih yok) içinde C. 4, s. 358-359 ve *Sixième Recueil de Documents Concernant les Juifs de Turquie et Divers Sujets Juifs*, Çituri Biraderler Matbaası, İstanbul, 1956, Avram Galanti (Isis Yayımcılık) içinde, C. 6, s. 320.
- 37 "Israélites de Turquie", *Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle*, Ekim 1873, s. 12-13.

- 38 Hahambaşı 17 Ekim 1873 tarihinde Ökumenik Patrik, Ermeni Patriği ve Ermeni Katolik Patriğine yolladığı mektupta Diyarbakır cemaatleri nezdinde yaptıkları müdahaleden dolayı teşekkür etti. (Avram Galante, *A.g.e.*, C. 4, s. 356).
- 39 "Israélites de Turquie", *Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle*, Ocak 1874, s.14.
- 40 Avram Galante a.g.e., C. 4, s. 357 ve C. 6, s. 320.
- 41 Tevila Yahudi şeriatında kadınların yağmurdan veya kaynaktan oluşmuş bir tabii su havuzunda (mikve) vücutlarının tamamını veya bir kısmını suya daldırıp dini olarak arınmaları ritüelidir. Bu banyoya girenler müstakbel gelinler, yeni doğum yapmış anneler ve başka bir dinden olmasına rağmen Yahudi dinine girmeyi kabul etmiş kişilerdir.
- 42 Avram Galante, *A.g.e.*, C. 4, s. 355-356 ve C. 6, s. 319-320
- 43 "Israélites de Turquie", *Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle*, Birinci yarıyıl 1875, s. 66-67 ve Abraham Ben-Jacob, *A.g.e.*
- 44 "Israélites de Turquie", *Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle*, Ekim 1875, s. 136-137.
- 45 "Israélites de Turquie", *Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle*, Mayıs 1876, s. 82.
- 46 "Ecoles primaires", *Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle*, Kasım 1876, s. 158.
- 47 "Ecoles primaires", *Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle*, Şubat 1877, s. 29. Anglo-Jewish Association (İngiliz Yahudileri Cemiyeti) 1871 yılında İngiliz Yahudileri tarafından kurulmuş ve Yahudilerin ahlâki, sosyal ve entelektüel düzeylerinin ilerlemesi için kurulmuş bir cemiyettir. Faaliyetleri sırasında değişik ülkelerdeki Yahudi bireylerine ve cemaatlerine yardımda bulunmuştur.
- 48 *The Sixth Annual Report of the Anglo-Jewish Association in connection with the Alliance Israélite Universelle 1876-1877*, Londra 1877, s.43.
- 49 "Divers - Famine en Turquie d'Asie", *Bulletin de L'Alliance Israélite Universelle*, İkinci seri sayı 1, İlk yarıyıl 1880, s. 39
- 50 *The 19th Annual Report of the Anglo-Jewish Association in connection with the Alliance Israélite Universelle 1889-1890*, Londra, 1890, s. 24-25.
- 51 Jozef Niego (1863-1950) Edirne'de bir haham ailesinde doğdu. 1899 yılında Tel Aviv yakınlarındaki Mikhev İsrail Tanım Okulu'na müdür olarak tayin edildi ve 18 yıl boyunca bu görevde bulundu. Daha sonra Alyans'ın kendisine görev vermesiyle Kürt Yahudilerini tetkik etmek için Kürt Yahudilerinin yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri ziyaret etti ve bu konuda bir rapor düzenledi. Diyarbakır Yahudilerini de bu vesileyle ziyaret etti. 1923 yılında İstanbul Küçük İstikrazat Sandığı'nı kurdu. İstanbul Yahudi cemaatinin ileri gelenleri arasında olup Bené Bérith (Bene Berit) Cemiyeti'nin başkanlığını da yaptı. İstanbul Küçük İstikrazat Sandığı ile ilgili bir araştırma için bkz Rifat N. Bali, "Bir Yahudi Mali ve Sosyal Yardımlaşma Kurumu: Dersaadet Küçük İstikrazat Sandığı", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1997, S. 160 ss. 45-54. Bené Bérith Cemiyeti ile ilgili bir araştırma için bkz. Rifat N. Bali, "Bir Yahudi Dayanışma ve Yardımlaşma Kurumu: B'Nai B'rith XI Bölge Büyük Locası Tarihçesi ve Yayın Organı Hamenora Dergisi", *Müteferrika*, Bahar-Yaz 1996, sayı 8-9, s. 41-60.
- 52 Yahudi Müstemele Teşkilâtı. 1891 yılında Alman Yahudisi bir hayırsever ve bir bankacı tarafından kurulmuş olan hayır cemiyeti. Amacı zulüm altında yaşayan Yahudileri buldukları ülkelere başka ülkelere göç etmelerine yardım etmektir.
- 53 Sinagogda bulunan müminler, din adamları ve muganniler arasında eşgüdümü sağlayıp ayinin ahenkli bir şekilde sürmesini sağlayan sinagog idarecisi.
- 54 "Israélites de Turquie d'Asie", *Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle*, Haziran-Ağustos 1906, S. 6-7-8, s. 122-139. Jozef Niego'nun bu hesabı veri olarak alınır ise bir mecidiyenin o tarihte kaç Fransız frangına tekabül ettiği yaklaşık olarak tahmin edilebilir ve bu metinde geçen ve Fransız frangi olarak ifade edilmiş olan para birimlerinin de karşılığı çıkarılabilir. Jozef Niego'nun örnek olarak aldığı aile bir baba + 4 erkek çocuk = 5 erkek nüfustur. Bir mecidiye de yirmi kuruştur.

Erkek	Vergi türü	x	Vergi tutarı =	Toplam vergi	Toplam vergi
5	Bedel-i askerî		10.-	50.-	50.-
5	Yol parası		12,5	62,5	62,5
1	Şahsiyye		38.-	38.-	38.-
1	Temettü - asgari		15.-	15.-	
	Temettü - azami				50.-
				155.50 (=7.78 mecidiye)	200.5 (=10.03 mecidiye)

- Niego 7.78-10.03 mecidiye arasındaki toplam vergiyi 70-80 franga tekabül ettirmektedir. Bu durumda bir mecidiyenin o tarihteki değeri 8-9 Fransız frangıdır. Buna karşılık Avram Galanti ise bir mecidiyenin 4.20 franga tekabül ettiğini yazmaktadır. (Avram Galante, *A.g.e.*, C. 4, s. 358).
- 55 İbrani takviminin bir ayı olan Tışri, milâdi takvimde Eylül-Ekim aylarına tekabül eder. Bu aylarda Yom Kipur ve Roşaşana (dinî yılbaşı) bayramları olur.
- 56 Yahudilerin Mısır'dan çıkışlarını ve hürriyete kavuşmalarını simgeleyen bayram. Bu bayram sırasında mayasız ekmeğin yenir. Bu ekmeğe "masa" denir
- 57 "Les juifs de Diarbékir", *Paix et Droit*, Yıl 14, S. 6, Haziran 1934, s. 8-9.
- 58 Yitshak Yemin ile 13 Mayıs 1999 tarihli görüşme.
- 59 Abraham Ben-Jacob, *A.g.e.*
- 60 Abraham J. Brawer, "Jewish communities", *Encyclopaedia Judaica*, Ketter Publishing, Kudüs, C. 9, s. 504.
- 61 Abraham Ben-Jacob, *A.g.e.*
- 62 İsrail dışında Yahudiler tarafından Pesah bayramının birinci ve ikinci gecesinde, İsrail'de yaşayan Yahudiler tarafından da sadece ilk gece her Yahudi ailesinde tertip edilen yemek töreni. Bu tören sırasında Hagada denilen ve Yahudilerin Mısır'dan çıkışlarını anlatan dinî metin okunur. Hazırlanan yemekler Pesah bayramı vesilesiyle hazırlanmış olan özel yemeklerdir.
- 63 Yedi gün süren Pesah bayramının ilk iki gecesi verilen yemek sırasında okunan dinî metin.
- 64 "Mısır'ın on yarası". Tanrı'nın Mısır Firavunu ile konuşup İsrail kavmini serbest bırakması için bir yandan onu ikna etmek, diğer yandan gücünü de göstermek için Mısır'ın başına yolladığı felâketlerdir. Tevrat'ın "Çıkış" bölümüne göre (Bap 7-8-9) Mısır üzerine birbiri ardına on yara geldi: Nil nehrinin sulan kana dönüştü, kurbağalar, zararlı böcekler, tatarcıklar ve ateşin Mısır'ı istila ettiği, hayvanlar vebadan öldüler, herkesi yaralar sardı, ülke dolu sağanağına tutuldu, her tarafı çekirgeler istila etti, üç gün boyunca zifiri karanlık içinde kaldılar ve yeni doğmuş Mısırlı bebekler öldüler.
- 65 Pesah bayramında yemekten sonra okunan dua.
- 66 Aramice yazılmış dinî metin.
- 67 Purim bayramı İbrani takvimine göre 14 Adar (milâdi Şubat-Mart) ayında Pesah bayramından tam bir ay önce kutlanır. Bu bayram Haman'ın Pers İmparatorluğu'nda yaşayan bütün Yahudileri katletme kararını almasından sonra Yahudilerin Ester ve yeğeni Mordehay tarafından mucizevi bir şekilde kurtarılmasını anlatır.
- 68 Şabat kutsal istirahat günüdür. Cuma akşamı günbatımında başlar ve Cumartesi günbatımında sona erer. Bu zaman zarfında hiçbir faaliyette bulunulmaz, ateşe ve elektrige dokunulmaz, yemek pişirilmez, araçlara binilmez.
- 69 Yahudi şeriatına göre dinî nikâhta iki tanık huzurunda haham tarafından yazılan ve evlenen taraflarca imzalanan evlilik akdi.
- 70 A.(İbert) C.(ohen), "Los Judios de Diyarbakır", *La Boz de Türkiye*, 8 Mart 1943, Yıl 4, S. 83, s.174-175 ve Avram Galanti, *A.g.e.*, C. 4, s. 357-358.
- 71 L. İnciçyan, *Coğrafya*, (Ermenice), Kudüs, 1915, s. 213, nakleden Simeon, *Tarihte Ermeniler 1608-1619*, 2. Baskı, Çiviyazıları Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 167, dipnot 7.

- 72 J. S. Buckingham, *Travels in Mezopotamia*, Londra, 1827. Buradan nakleden *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982 C. 3. s. 2251. J. S. Buckingham adlı seyyah Yahudi nüfusu için şunları yazıyordu: "Yahudiler özellikle son zamanlarda Halep ve İstanbul'a göç nedeniyle azalmışlardır. Şimdi burada bir düzine evden başka kimse kalmamıştır."
- 73 Avram Galante, *A.g.e.*, C. 4. s. 287.
- 74 Avram Galante, *A.g.e.*, C. 4. s. 287.
- 75 Kemal H. Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison, 1985, s. 134.
- 76 *The 18th Annual Report of the Anglo-Jewish Association 1888-1889*, Londra, 1889, s. 44.
- 77 *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, C. 3, s. 2242.
- 78 Kemal H. Karpat, *A.g.e.*, s. 155.
- 79 *A.g.e.*, s. 156-157.
- 80 *A.g.e.*, s. 158-159.
- 81 Prof. Dr. Tevfik Güran (haz.), *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara, 1997, s. 24.
- 82 1905 yılı Diyarbakır Vilâyet Salnamesi'nden aktaran *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, 1982, C. 3, s. 2243.
- 83 Prof. Dr. Cem Behar (haz.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara, 1996, s. 56.
- 84 Kemal H. Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison, 1985, s. 164-165.
- 85 Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998, s. 102.
- 86 Kemal Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison, 1985, s.176.
- 87 T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, Ankara, 1929, s. LII.
- 88 T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1937, tablo 2 ve Walter Weiker, *Ottomans, Turks and the Jewish Polity*, University Press of America Maryland, 1992, s. 267.
- 89 T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı*, Yayın no. 286, Ankara, 1950, s. 168.
- 90 Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, Diyarbakır Ticaret Sanayi Odası yayını, İstanbul 1963, s. 60 ve Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Londra, Macmillan, 1991, s. 285.
- 91 T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü, *23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı*, yayın no.444, Ankara, 1963, s.170 ve 172.
- 92 T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü, *24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş*, yayın no. 537, Ankara, 1968, s. 229.
- 93 İki tahta sap üzerine yerleştirilmiş ve bir hattat tarafından parşömen üzerine yazılmış Tevrat tomari.
- 94 Yahudi dininde her erkek bebek doğumunun sekizinci gününde sünnet edilir. Sünneti mohel yapar. Bu merasim sırasında çocuğa adı konulur. Sünnetten sonra bir yemek verilir.
- 95 Avram Galante, *A.g.e.*, C. 4. s. 288 ve A.(Ibert) C.(ohen), "Los Judios de Diyarbakır", *La Boz de Türkiye*, 8 Mart 1943, yıl 4, sayı 83, s.174-175.
- 96 Yaakov Barha'nın Yitshak Yemin ile Kudüs'te yaptığı görüşme. Yaakov Barha'nın 14 Nisan 1999 tarihli yazısı.
- 97 "İki Bin Senelik Bir Tevrat", *Vakit*, 10 Ekim 1934.
- 98 Abraham J. Brawer, "Jewish communities", *Encyclopaedia Judaica*, Ketter Publishing, Kudüs, C. 9, s. 504.
- 99 Claudine Cohen, *Grandir au Quartier Kurde*, Institut de l'Ethnologie-Musée de l'Homme, Paris, 1975, s. 34.
- 100 Yusuf Güzel ile 18 Mart 1999 tarihinde yapılan görüşme. Yitshak Yemin'in Yaakov Barha ile yapmış olduğu görüşme. Yaakov Barha'nın 14 Nisan 1999 tarihli yazısı.
- 101 "Southeastern towns in Turkey left without Jews: all went to Israel", *Jewish Telegraphic Agency bülteni*, 8 Ağustos 1949, s. 2 ve "Van Yahudileri", *Türkiyenin Sesi*, 24 Kasım 1949.
- 102 Osman Köker, "Hasbelkader Diyarbakır'da ve Ermeni Olarak Doğduk", *Söz*, 22 Nisan 1995.
- 103 Yusuf Güzel ile 18 Mart 1999 tarihinde yapılan görüşme ve Yitshak Yemin'in Yaakov Barha ile yapmış olduğu görüşme. Yaakov Barha'nın 14 Nisan 1999 tarihli yazısı.
- 104 Mıgırdiç Margosyan, *Söyle Margos Nerelisen?*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.54-55.
- 105 Hıristiyan antisemitizminin en önde gelen temalarından biri kan iftirasıdır. Bu söylenceye göre Yahudiler Pesah bayramında hamursuz imal ederken küçük Hıristiyan çocuklarını kanlarını karıştırıyorlardı. Bunun için de Pesah bayramından önce küçük Hıristiyan çocuklarını kaçırıp onları ya öldürüp veya içinde iğneler olan fiçilere sokup kanlarını yavaş akıttıktan sonra öldürüp kanlarını toplayıp hamursuz imal ettiklerini ileri sürerlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda sürekli bu tür kan iftiralarına rastlandı. Bu konuda bir araştırma için bkz. Esther Benbassa, "Kampana Çalanlar Davası: 1901'de İzmir'de Cereyan Etmış Bir Kan İftirası Vak'ası", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, Haziran 1986, C. 5, sayı 30, s. 44-50. Bu konuda bir haber için bkz. M. Sabri Koz, "Eski İstanbul'dan Şubat Haberleri", *İstanbul*, S. 5, Şubat 1999, s. 86-89. Bu yazıdaki kan iftirası ile ilgili haber 25 Şubat 1890 tarihli *Sabah* gazetesinde yayımlanmıştır.
- 106 Mıgırdiç Margosyan, *Söyle Margos Nerelisen?*, Aras Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 93-94.
- 107 Ayşe Gürsan-Salzman, *In search of Turkey's Jewish Past: Voyages to Small Towns 1984-1989*, İsis Yayıncılık, İstanbul. Henüz yayımlanmamış olan bu kitabın Diyarbakır bölümünden faydalanmama izin veren Sinan Kunalalp'a ve Lorenzo Salzman'a candan teşekkür ederim.
- 108 Mezmurlar, Mezmur Bap 45, Âyet 15 *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit* Kitabı Mukaddes Şirketi İstanbul 1995, s. 566.
- 109 Tekvin Bap 43 ayet 14 *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit* Kitabı Mukaddes Şirketi İstanbul 1995 s. 44.
- 110 Z. Kagan (ed.), *TEM 1963*, Hayfa, 1964, S. 1, s. 12-16, nakleden Yona Sabar, *A.g.e.*, s. 138-142. Metin Dr. A. Medyalı'nın kitabında yer alan çevirinin gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş şeklidir. Dr. A. Medyalı, *A.g.e.*, s. 127-131. Bu hikâye 1896 yılında Başkale'de doğmuş ve bir ayakta tamircisinin oğlu olan Yakob Çaprak'tan kayda alınmıştır.
- 111 Bir hatadır, Suriye yerine İran denilmiştir. Hikâyenin sonunda Suriye sınırından bahsediliyor.
- 112 Havva oğlu Yakub. İnsanlar genellikle bir nevi lâkap gibi babalarının adlarıyla tanınıyorlardı. Ancak baba vefat ettiğinde annenin adı kullanılıyordu.
- 113 Hikâyenin bir başka kısaltılmış şeklinde Arapça yerine yeni Aramice denilmektedir. Belki "İbrîti" (İbranice) yerine yanlışlıkla "Arbit" (Arapça) kullanılmıştır. Zira bu yöredeki Yahudiler, Yahudi olmayanlarla olan ilişkilerinde Yahudi olmayanların konuşulanları anlamamaları için kendi aralarında İbranice konuşuyorlardı.
- 114 Burada muhtemelen *Tevrat*'ta (Göç. Bap 20, ayet 13) yer alan "Öldürmeyeceksin" şeklindeki emir kastedilmektedir.